

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Юридичний факультет

Кафедра Історії та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до кваліфікаційної випускної роботи

освітній ступінь магістр

спеціальності 032 – „Історія та археологія”

на тему: **Вплив націонал-соціалістичної ідеології на політику Німеччини
(1933 – 1945 рр.)**

Виконав: студент групи ІАІ-22дм

Базакуц А.В.

.....

(підпис)

Керівник: к.і.н., доц. Фомін А.В.

(підпис)

Т.в.о завідувач кафедри:

(підпис)

Сапицька О.М.

Рецензент: Татаренко Г.В.

(прізвище та ініціали)

Київ – 2023

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет _____ Юридичний _____

Кафедра _____ Історії та археології _____

Освітній ступінь _____ магістр _____
(бакалавр, магістр)

Спеціальність _____ 032 Історія та археологія _____
(шифр і назва)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Т.в.о. завідувача
кафедри

_____ Сапицька О.М. _____

“ _____ ” _____ 2023
року

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ ВИПУСКНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

_____ Базакуц Артем Вікторович _____
(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема роботи: «Вплив націонал-соціалістичної ідеології на політику Німеччини (1933 – 1945 рр.)»

Керівник роботи _____ Фомін Андрій Володимирович к.і.н., доцент _____,
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджений наказом університету від “30” жовтня 2023 року № 48/14.06

2. Строк подання студентом роботи _____ 11 листопада 2023
р. _____

3. Вихідні дані до роботи: ретельний аналіз та розуміння впливу націонал-соціалістичної ідеології на зовнішню та внутрішню політику Німеччини в період з 1933 по 1945 роки.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити). Вступ. Розділ 1. Історіографія та джерельна база проблеми. Розділ 2. Політичні передумови початку другої світової війни. Розділ 3. Зовнішня політика Німеччини під час Другої світової війни. Розділ 4. Політичні, соціальні та економічні наслідки війни для Німеччини та світу (1939-1945). Висновки. Використана література. Додатки.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	Фомін А.В.		
2	Фомін А.В.		
3	Фомін А.В.		

7. Дата видачі завдання _____ 31 жовтня 2023 р. _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної випускної роботи	Строк виконання етапів	Примітка
1	Аналіз джерел та літератури за темою	31.10.2023-05.11.2023	
2	Робота над вступом та першим розділом	06.11.2023-11.11.2023	
3	Робота над другим розділом	12.11.2023-15.11.2023	

4	Робота над третім розділом	16.11.2023- 20.11.2023	
5	Робота над висновками	21.11.2023- 24.11.2023	
6	Оформлення списку використаної літератури	25.11.2023- 26.11.2023	
7	Технічне оформлення роботи	27.11.2023- 30.11.2023	
8	Здача роботи на кафедру для перевірки науковим керівником	01.12.2023	
9	Завантаження роботи для перевірки на плагіат	11.12.2023	
10	Захист кваліфікаційної випускної роботи магістра	13.12.2023	

Студент _____ **А.В. Базакуц** _____
 (підпис) (ініціали і прізвище)

Керівник роботи _____ **А.В. Фомін** _____

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	8
1.1. Історіографічний огляд	8
1.2. Джерельна база	12
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	16
2.1. Версальський мир і прихід до влади націонал-соціалістів.....	16
2.2. Політичні реформи та перетворення в Німеччині під нацистським режимом, політика Німеччини щодо інших європейських країн перед початком війни.....	30
РОЗДІЛ 3. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА НІМЕЧЧИНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	42
3.1. Плани Третього Райху, стратегія та основні військові операції	42
3.2. Відносини Німеччини з союзними державами	72
РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ ДЛЯ НІМЕЧЧИНИ ТА СВІТУ (1939-1945)	78
4.1. Голокост та масові військові злочини.....	78
4.2. Внутрішні соціально-економічні наслідки.....	86
4.3. Процес «денацифікації» німецького суспільства	90
ВИСНОВКИ.....	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	100

ВСТУП

Актуальність теми. У період з 1933 по 1945 роки Німеччина переживала одні з найбільш важливих та критичних моментів в своїй історії. Ідеологія націонал-соціалізму, що проголошувалася в Націонал-соціалістичній німецькій робітничій партії (далі – НСДАП), стала не лише основою внутрішніх реформ та перетворень у Німеччині, але й мала рішучий вплив на зовнішню політику країни. Націонал-соціалістичний режим прагнув до створення ідеального «арійського» суспільства. Це призвело до реформ у всіх сферах життя, включаючи освіту, культуру, економіку, та релігію.

Антисемітизм та расистські погляди режиму призвели до гонінь проти євреїв, внаслідок чого трапилися Голокост та інші злочини проти людяності. Режим проводив репресивну політику проти опозиції та неприйнятних елементів, що призвело до загального пригнічення та репресій в суспільстві. Під керівництвом Адольфа Гітлера, нацистська Німеччина розпочала активну експансію та агресивну зовнішню політику.

У 1939 році, Німеччина здійснила напад на Польщу, що призвело до початку Другої світової війни. Ця агресія була визначена ідеологічними та територіальними амбіціями режиму. У наступні роки, Німеччина окупувала значну частину Європи та спробувала підкорити інші держави, включаючи Францію, Норвегію, Грецію і багато інших. Агресивна зовнішня політика Німеччини викликала обурення та реакцію інших країн. Спроби дипломатичних переговорів не дали результатів і це призвело до формування коаліції проти нацистської Німеччини, включаючи Сполучене Королівство, СРСР, США та інші країни.

Вплив націонал-соціалістичної ідеології на зовнішню політику Німеччини відзначався війною, яка призвела до мільйонів смертей та руйнації в Європі. Здійснені злочини проти людяності, такі як Голокост, стали найжахливішими проявами цього впливу. Ідеологія націонал-соціалізму не лише стала основою внутрішніх трансформацій у Німеччині, але й призвела до світової катастрофи

– Другої світової війни. Вплив цієї ідеології на зовнішню політику країни став одним з найбільш значущих сторін цієї епохи і його наслідки відчуються й досі.

Актуальність дослідження впливу націонал-соціалістичної ідеології на зовнішню та внутрішню політику Німеччини в період з 1933 по 1945 роки визначається не лише історичною важливістю цього періоду, але й його загальними наслідками та зв'язками з сучасністю. Світова спільнота досі аналізує події Другої світової війни та її передумови, адже цей період залишив глибокий слід у світовій історії, політиці, економіці та суспільстві. Розуміння того, як ідеологічні переконання та дії нацистського режиму вплинули на міжнародні відносини та геополітичну карту світу, залишається актуальним завданням, оскільки це допомагає розуміти динаміку сучасних конфліктів та геополітичних викликів.

Подальший аспект актуальності полягає в тому, що розуміння механізмів та наслідків ідеологічних режимів допомагає сучасному світовому співтовариству вчасно виявляти та запобігати подібним агресивним та авторитарним проявам. Дослідження впливу націонал-соціалістичної ідеології на Німеччину також надає можливість вивчити прояви ідеологічних режимів та роль пропаганди в масових маніпуляціях, що залишаються актуальними питаннями у сучасному інформаційному суспільстві. Таким чином, вивчення цього періоду і його впливу залишається важливою частиною сучасної історичної та політичної науки, що допомагає уникати подібних катастроф у майбутньому.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є ретельний аналіз та розуміння впливу націонал-соціалістичної ідеології на зовнішню та внутрішню політику Німеччини в період з 1933 по 1945 роки.

На основі визначеної мети було поставлено ряд завдань:

– дослідити аспекти версальського миру і прихід до влади націонал-соціалістів;

- проаналізувати політичні реформи та перетворення в Німеччині під нацистським режимом;
- розкрити військову стратегію та плани Гітлера;
- вивчити військові операції та битви на фронтах під час Другої світової війни;
- розглянути відносини Німеччини з союзними державами;
- охарактеризувати Голокост та масові військові злочини, які вчинила Німеччина;
- виявити внутрішні соціально-економічні наслідки Другої світової війни для Німеччини;
- дослідити процес «денацифікації» німецького суспільства.

Об’єкт дослідження – зовнішня та внутрішня політика Німеччини в період з 1939 по 1945 роки.

Предмет дослідження – вплив націонал-соціалістичної ідеології на зовнішню та політику Німеччини (1933-1945 рр.).

Територіальні межі – Німеччина, Європа ХХ століття.

Хронологічні межі – 1933 – 1945 рр.

Методологічна основа дослідження являє собою комплексний аналіз політико-правових і філософсько-правових поглядів в їх історичному розвитку, взаємозв'язку і взаємозумовленості. Методологічною основою дослідження є поєднання ключових наукових підходів: геополітичного, системного, конфліктологічного. Геополітичний підхід дозволяє визначити ключові міжнародні цілі Німеччини та її інтереси, які спричинили її агресивні дії щодо інших держав перед початком Другої світової війни. Системний підхід в нашому дослідженні має два виміри. По-перше, дії держав на світовій арені ми повинні розглядати в межах існуючої на той час міжнародної системи відносин. По-друге, системний підхід дозволяє аналізувати політику держав як результат роботи їхніх політичних систем. Конфліктологічний підхід дозволяє зрозуміти основні складові конфлікту Другої світової війни.

У роботі використовуються загальнонаукові методи, зокрема, діалектичний, логічні методи, такі як: аналіз, синтез і аналогія, а також теоретичні методи: абстрагування, узагальнення, сходження від абстрактного до конкретного, історичний, системного аналізу.

Практичне значення результатів дослідження. Результати дослідження є вельми важливими з історичного і практичного погляду. Вони допомагають розширити розуміння причин і наслідків Другої світової війни, а також надають важливі уроки для майбутніх поколінь. Матеріали дослідження можна використовувати для виступів на конференціях та семінарах, лекціях.

Структура випускної кваліфікаційної роботи зумовлена загальною концепцією й завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел (93 найменування). Загальний обсяг дослідження становить 112 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографічний огляд

Тема впливу націонал-соціалістичної ідеології на зовнішню та політику Німеччини в період з 1933 по 1945 роки викликала значний інтерес серед істориків та дослідників. Дане дослідження розглядає ключові аспекти цієї теми та головні підходи до її аналізу. Інтерес до вивчення походження німецького фашизму та історії Третього Рейху виник після появи цих явищ. На сьогодні, пройшло 103 роки з моменту створення Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії в рамках політичного ландшафту Веймарської Республіки. Ця партія в подальшому стала впливовою силою в німецькому суспільстві в період з 1933 по 1945 роки.

Початково було визначено, що націонал-соціалістична ідеологія, під керівництвом Адольфа Гітлера, мала величезний вплив на зовнішню політику Німеччини під час Другої світової війни. Зокрема, ідеологія національного супрематизму та експансіонізму визначила амбіції Німеччини щодо отримання нових територій та ресурсів. Ідеологія також пропагувала антисемітизм та інші форми расизму, що призвели до Голокосту та інших злочинів проти людяності.

Історики також досліджували, як націонал-соціалістична ідеологія вплинула на зовнішню політику, зокрема на військові дії та дипломатичні рішення Німеччини. Такі аспекти, як «План Барбаросса» (напад на Радянський Союз), «фронт на Заході» (боротьба з Англією та Францією) та інші важливі стратегічні рішення, були аналізовані з точки зору впливу ідеології на прийняття цих рішень.

Подальші дослідження розглядали роль ідеології в формуванні зовнішніх стосунків Німеччини з іншими країнами, зокрема з союзниками та ворогами.

Історики досліджували взаємодію між націонал-соціалістичною ідеологією та іншими факторами, такими як: прагматизм, геостратегія та економічні інтереси.

Важливою частиною історіографії стало дослідження того, як націонал-соціалістична ідеологія вплинула на поведінку та мислення німецького населення, а також на роль пропаганди та масових медіа в поширенні ідеології. Ці дослідження відзначають, що вплив націонал-соціалістичної ідеології на зовнішню та політику Німеччини був глибоким і визначальним чинником у розвитку подій під час Другої світової війни.

Багато досліджень було проведено в цій галузі, включаючи аналіз соціальної та масової бази фашизму, його ідеологічні аспекти, механізми встановлення тоталітарної диктатури, військово-політичні питання нацизму, антисемітизм Гітлера та інші аспекти. Кількість наукових праць у цій галузі вже давно перевищила 40 000. Період, коли НСДАП мала владу в Німеччині від 1933 до 1945 року, належить до одних з найбільш досліджених та аналізованих. Проте, порівняно з цим періодом, не менше уваги було приділено періоду існування націонал-соціалізму в епоху Веймарської Республіки (1919-1933 роки), який Г. Герінг називав «бойовим часом» НСДАП, а також періоду уніфікації німецького суспільства за нацистським зразком (1933-1935 роки) [48, с.84].

Питання політики НСДАП під час Веймарської Німеччини (1919-1933 роки) і становлення Третього Рейху (1933-1935 роки) привертає увагу дослідників, як вітчизняних істориків, так і за кордоном. Серед сучасних дослідників у цій галузі можна відзначити Н. Фрая, Р. Еванса, У. Фолькера, які присвятили свої дослідження вивченню цих важливих історичних періодів.

Серед закордонних вчених, питання, пов'язані з виникненням німецького фашизму та історією Третього Рейху, не є новими, оскільки фігура Франкліна Рузвельта та його президентство (32-го президента США) є однією з найважливіших сторінок не лише американської, а й світової історії в цілому. В цьому контексті слід згадати наукові роботи американських дослідників Фрідріха Фрейделя (відомий завдяки аналізу біографії Франкліна Рузвельта),

Пітера Хардена (акцентував увагу на відносинах між США та нацистською Німеччиною), а також історика Чарльза Тензіла (досліджував особливості зовнішньої політики США перед Другою світовою війною) [48, с.84].

У вітчизняній історіографії більшість досліджень стосовно зовнішньополітичних аспектів міжвоєнного періоду були спрямовані на «українське питання». В українській історіографії виявлено обмежений інтерес до націонал-соціалізму, основною темою є питання стосовно:

- відношення нацистських лідерів до України;
- роль України в зовнішньополітичних стратегіях Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (НСДАП);
- контакти нацистів з українськими політичними колами в 1920-1930-х роках;
- український аспект у зовнішній політиці Третього Рейху перед Другою світовою війною;
- німецька окупація України у 1941-1944 роках;
- український Рух опору під час війни;
- створення українських військових підрозділів в Німеччині в період з 1939 по 1945 роки.

Необхідність розширення тематики дослідження викликана потребою вивчення менше вивчених аспектів, таких як вплив генезису та розвитку нацистського руху, його ідеології, захоплення НСДАП та її лідера монопольною владою в державі та встановлення тоталітарного режиму в Німеччині, внутрішня і зовнішня політика Третього Рейху у період з 1933 по 1939 роки.

Вивчення шляху, яким націонал-соціалістична партія досягла влади в Німеччині в рамках історії Ваймарської республіки, було висвітлено в численних наукових працях. Серед авторів, які досліджували цю тему, слід назвати: В. Газіна, Г. Бека, Г. А. Вінклера, Й. Феста, А. Баллока, І. Кершоу,

М. Штайнерта, Дж. Толанда, які зробили свій внесок у вивчення історії Третього Райху через призму особистості нацистського лідера [5].

Додатковий акцент робиться на синтетичних дослідженнях, що охоплюють історію націонал-соціалістичної Німеччини в період з 1933 по 1939 роки. У цьому контексті слід зазначити праці: М. Брошата, У. Ширера, В. Бенца, М. Бюрліха, Н. Фрая, Р. Еванса та інших авторів. Ці дослідження включають в себе різні аспекти історії Третього Райху, в тому числі державно-політичну структуру, припинення функціонування багатопартійної системи, роботу Райхстагу та уряду, діяльність репресивних органів та поліцейського апарату.

Також було проведено дослідження соціально-економічної політики нацистської Німеччини, включаючи мілітаризацію економіки та відносини з робітниками і селянами. Праці таких авторів, як: Ч. Лучак, Л. Гербст, Е. Шульц, Е. Груббер, Г. Корні, Х. Гіес, Д. Шьонбаум, А. Шварц, М. Шнайдер, присвячені цим питанням. Крім того, був проведений аналіз державної концепції молодіжної політики в Третьому Райху, яка представлена в роботах О. Давлетова, Г. Кноппа та М. Катера. Проблеми, пов'язані зі становищем католицької і протестантської церков в Третьому Райху, розглядаються у роботах Дж. Корнвела, К. Шолдера, К. Готто, К. Репгена, К. Майера, Дж. Сала, Г. Пасселека. Крім того, К. Гільдебранд, Г.-А. Якобсен, О. Хойзер, Ч. Блох, С. Жерк, Г.-Д. Гіро досліджували зовнішню політику нацистської Німеччини в період з 1933 по 1939 роки та її відносини з іншими державами [23].

Серед найцінніших джерел можна відзначити праці М. Швагуляка, який проводить аналіз місця українських питань у міжнародній політиці міжвоєнного періоду та ролі Німеччини у зовнішньополітичних стратегіях та розрахунках українських політичних груп. Також важливі дослідження українських істориків, що приділяють увагу окремим політичним силам в Галичині. Наприклад, діяльність Українського Національно-Демократичного Об'єднання була розглянута в публікаціях: І. Соляра, І. Федика, М. Кугутяка та Б. Хруслова. О. Жерноклеєв та І. Райківський досліджували історію лівих

політичних рухів в Галичині, в той час як тему християнського руху у міжвоєнний період досліджують М. Москалюк і О. Єгрешій [46].

Процес формування та розвитку ідеології українського націоналізму, її взаємозв'язок з ідеологією та політичною діяльністю інших націоналістичних рухів в Європі, зокрема націонал-соціалізму та фашизму, є об'єктом досліджень І. Лисяка-Рудницького, Г. Касьянова, О. Зайцева, К. Бондаренка, М. Сосновського, а також частково Ю. Киричука та М. Мандрика.

1.2. Джерельна база

Для проведення даного дослідження було використано різноманітну джерельну базу, яка включає в себе: дисертації, монографії, статті в періодичних виданнях, наукові доповіді з конференції з досліджуваної проблематики та матеріали інтернету.

Джерело «Мир і війна між націями» [1] відомого французького історика та соціолога Раймонда Арона є важливою працею, яка розглядає міжнаціональні відносини, конфлікти та співпрацю між країнами в контексті міжнародних відносин. Опублікована вперше в 1962 році, ця книга вже стала класикою в області міжнародних відносин та політології.

У своїй роботі Арон аналізує причини виникнення міжнаціональних конфліктів, процеси, які призводять до війни між націями, а також можливості співпраці та миру. Він розглядає важливі аспекти міжнаціональних відносин, такі як: націоналізм, дипломатія, зовнішні політичні стратегії, роль міжнародних організацій, та інші. Книга Арона допомогла краще розуміти природу конфліктів між країнами та шляхи до забезпечення миру. Вона є актуальною в контексті аналізу міжнародних відносин та розвитку політичної науки.

Книга «Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року» авторства С.Й. Бобилевої [10] є історичним джерелом, що присвячено дослідженню історії Німеччини з найдавніших часів до закінчення Другої світової війни у

1945 році. Ця книга є важливим джерелом для розуміння історії та розвитку Німеччини як нації протягом тисячоліть. У своїй роботі Бобилев охоплює широкий часовий проміжок історії Німеччини, починаючи з давніх історичних періодів і завершуючи важливим етапом – Другою світовою війною. Він розглядає ключові події, особливості культури, політику та суспільний розвиток Німеччини, а також вплив цієї країни на світову історію.

Книга «Радянсько-фінляндська війна 1939–1940» авторства В.А. Гриневича [18] є джерелом, присвяченим вивченню Радянсько-фінляндської війни, яка відбулася між Радянським Союзом і Фінляндією в період 1939-1940 років. Ця подія є важливою частиною історії Великої Вітчизняної війни та геополітичних подій в Європі перед її початком.

У своїй роботі Гриневич досліджував причини та наслідки цієї війни, а також важливі аспекти військових операцій та стратегічних рішень, прийнятих сторонами конфлікту. Він також аналізує міжнаціональні та дипломатичні відносини між Радянським Союзом і Фінляндією, а також роль цього конфлікту у контексті подій перед Другою світовою війною. Це джерело дало можливість глибоко ознайомитися з історією Радянсько-фінляндської війни та її впливом на події, які настали під час Другої світової війни.

Книга «Друга світова війна: Український вимір» авторства Ф. Левітаса [42] є важливим джерелом для вивчення Другої світової війни та її впливу на Україну. Ця книга розглядає війну з українською перспективою та досліджує важливі аспекти війни, які стосуються України. Автор аналізує події, що відбувалися в Україні під час Другої світової війни, включаючи нацистську окупацію, опір та боротьбу українського населення, вплив війни на соціальні та політичні процеси в країні. Крім того, книга розглядає важливі аспекти української історії, пов'язані з Другою світовою війною та роль України в контексті глобальних подій. При вивченні цього джерела ми мали змогу глибоко ознайомитися з важливими історичними подіями, які відбулися на території України під час Другої світової війни та їх впливом на розвиток країни.

«Злет і падіння Третього Рейху. Історія нацистської Німеччини» авторства В. Ширера [82] є важливим джерелом для вивчення історії нацистської Німеччини під час Другої світової війни та її падіння. У цій книзі автор детально розглядає становлення та розвиток нацистського режиму в Німеччині, а також ключові події та особистості цього періоду. Він аналізує політичні рішення та внутрішні процеси, що вели до виникнення нацистської диктатури, а також розглядає зовнішню політику Третього Рейху, його військові операції та відносини з іншими країнами.

При дослідженні цього джерела ми детально вивчили історію нацистської Німеччини, включаючи її злет та катастрофічне падіння під час Другої світової війни.

Дисертаційна робота А.О. Білоконь «Німецько-японські відносини напередодні Другої світової війни (1933-1939 рр.)» [5] вивчалась для ознайомлення із загальною міжнародною обстановкою 1933-1939 рр., а також особливостями співпраці Німеччини та Японії. Дана наукова праця розкриває позиції Японії, яка підтримувала агресивну політику А. Гітлера. Принагідно зауважити, що Японія чи не остання капітулювала у Другій світовій війні.

Крім того, нами була взята до уваги публікація цього ж дослідника «Німецький націонал-соціалізм та його періодизація» [6]. Стаття окреслила чітке уявлення про розвиток націонал-соціалізму в Німеччині та його історичний контекст. Періодизація допомогла визначити ключові етапи в еволюції цієї ідеології та руху. За рахунок розгляду періодизації націонал-соціалізму, нами були відслідковані зміни в ідеології, практиці та стратегії цього руху протягом часу. Це сприяло кращому розумінню того, як і чому націонал-соціалістичний режим розвивався та змінювався.

Наступним вагомим науковим дослідженням було дисертаційна робота С.А. Дмитрашко «Націонал-соціалізм як політична модель тоталітарного панування» [23]. Ця наукова розвідка цікава аналізом теоретичної моделі націонал-соціалізму як тоталітарного режиму. Для нашого дослідження

важливо розглядати думки науковців щодо зародження та функціонування тоталітарної системи.

Крім того, були проаналізовані наукові публікації в періодичних виданнях, які стосуються теми дослідження, таких авторів: Г. Баранова [3], В. Білоус [8], М. Бойко [12], В. Газіна [15; 16], М. Гетьманчук [17], К. Гупало [21], О. Давлєтова [22], О. Ількової [30], А. Кавун [31], І. Кіянки [32], В. Коваленко [33], О. Кондратенко [35], Є. Кошеля [37], В. Лауер [40], С. Левчук [41], О. Лисенко [43; 44], І. Лісної [45], В. Лозового [46], О. Марущенко [48], Д. Маханькова [49], Д. Наджафарова [52], В. Остапенко [54], А. Охрименко [55], С. Пронь [58-60], Є. Рахмайлова [63], О. Салати [65], Й. Сані [66], В. Солошенко [68], В. Стефанко [69], С. Толстова [71], В. Толубко [72], Д. Чернух [76], О. Шевченко [80; 81] та ін.

Джерельна база дослідження ретельно підібрана з метою забезпечити надійність та об'єктивність результатів, а також розширити розуміння теми «Нацистська Німеччина в контексті Другої світової війни: політика, стратегія та наслідки».

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1. Версальський мир і прихід до влади націонал-соціалістів

Версальський мир і прихід націонал-соціалістів до влади є важливими подіями, які відбулися в першій половині ХХ століття і суттєво вплинули на світову історію. Після завершення Першої світової війни, мирний договір у Версалі 1919 року був спробою завершити конфлікт і встановити новий світовий порядок. У той час, коли багато країн переживали глибокі соціальні і економічні турбуленції після війни, цей мирний договір викликав суперечки та невдоволення, оскільки він накладав важкі обмеження на Німеччину та інші об'єднані центральні держави.

Після тривалих нарад і узгоджень, мирний договір з Німеччиною був підписаний 28 червня 1919 року в Дзеркальному залі Версальського палацу під Парижем. Учасниками договору були: США, Великобританія, Франція, Італія, Японія, Бельгія, Болівія, Бразилія, Еквадор, Гаїті, Гватемала, Греція, Куба, Ліберія, Нікарагуа, Панама, Перу, Польща, Португалія, Югославія, Румунія, Сіам, Хіджаз, Уругвай і Чехословаччина. Договір набув чинності 10 січня 1920 року після його ратифікації кількома країнами, включаючи Німеччину, Великобританію, Італію, Японію і Францію [16, с.41].

Не дивлячись на очікування президента Вільсона, Конгрес США відмовився ратифікувати Версальський договір, головним чином через небажання зв'язувати себе участю в Лізі Націй. В цей час Великобританія та Франція мали значний вплив у Лізі Націй і статут Ліги був частиною Версальської угоди. Крім того, республіканська більшість у Конгресі виступала проти президента, який представляв Демократичну партію. У серпні 1921 року Сполучені Штати Америки уклали окремий договір з Німеччиною, який був

практично ідентичний Версальському договору, за винятком статей, що стосувались Ліги Націй [22, с.295].

В наслідок Версальського миру виникло декілька наслідків, включаючи територіальні втрати, вимоги щодо репарацій, обмеження військової потужності та інші умови, які суттєво вплинули на економіку та суспільство Німеччини. Ці умови створили сприятливу ситуацію для соціальної та політичної нестабільності в країні [83, с.27].

Зокрема, Німеччина втратила значну частину своєї території, всі свої колоніальні володіння, а також державну і концесійну власність у деяких інших країнах, включаючи Китай, Сіам (сучасна Таїланд) і Ліберію. Крім втрати 13% території, всіх колоній і більшої частини озброєння, Німеччину зобов'язали скоротити свою армію, відмовитися від призовної армії, сучасних видів військ (включаючи авіацію) і більшої частини військового обладнання. Країну також зобов'язали визнати незалежність Австрії, Польщі і Чехословаччини [22, с.296].

Крім того, Німеччина була зобов'язана сплатити великі суми грошових репарацій країнам-переможцям. Щоб забезпечити миролюбну політику у майбутньому, Німеччина також була змушена демілітаризувати обидва береги Рейну, а правобережжя річки на глибину 50 км стало окупованою союзниками територією на 15 років. Усі ці умови Версальського миру суттєво позначилися на Німеччині, спричиняючи економічні, соціальні та політичні труднощі, які в подальшому призвели до політичних змін та конфліктів у країні.

У 1925 році мирна конференція у Локарно підтвердила кордони європейських держав, визначені у Версальському договорі і погодила вступ Німеччини до Ліги Націй. Ця подія була першим визнанням Німеччини, як рівноправного партнера. Додатково, це стало другим успіхом зовнішньої політики післявоєнної Німеччини [35, с.79].

Сполучені Штати Америки уважно слідували за економічним і політичним станом Німеччини, проводили консультації з німецькими політиками, промисловцями та банкірами. В результаті було прийнято рішення надати Німеччині значну фінансову допомогу, одночасно скоротивши суми

репарацій, які Німеччина повинна була сплатити. На ініціативу США був розроблений і введений в дію в 1930 році План Юнга, за яким обсяг репарацій ще більше зменшувався, а строки їх сплати були розтягнуті на 55 років. Ця подія стала третім успіхом зовнішньої політики післявоєнної Німеччини.

У 1930 році останні військові частини країн-переможців були виведені з демілітаризованої Рейнської області. Виплати репарацій Німеччиною, згідно з Версальським договором, були зупинені після приходу до влади Адольфа Гітлера у 1933 році, але відновлені в 1953 році; остання виплата була здійснена Німеччиною 3 жовтня 2010 року на суму 70 мільйонів євро [73, с.92].

Націонал-соціалістична німецька робітничка партія була створена в 1919 році. Перша спроба захопити владу націонал-соціалістичною партією Німеччини сталася під час події, відомої як «Півний путч», або «Hitler-Ludendorff-Putsch» в німецькій історіографії. Восени 1923 року, користуючись кризою, яка випробовувала Веймарську республіку, нацисти активізували провокаційні дії і відкрито готувалися до антидержавного путчу. НСДАП обіцяла робітникам роботу та високу зарплату, селянам – землю, малим торговцям – закриття універмагів та інші пільги. Одночасно, для розгону комуністичних і соціал-демократичних виступів і демонстрацій, а також погрому лівих клубів та редакцій газет, були створені штурмові загони, відомі як «чорносорочечники» [17, с.149].

У відповідь на це, президент на підставі закону про надзвичайний стан передав виконавчу владу генералу Хансу фон Секту. Проте, це не зупинило нацистів. 8 листопада 1923 року, в головному залі «Бюргербройкеллер», де зібралося близько 3 тисяч осіб, Гітлер оголосив про початок «національної революції», проголосив себе головою «імперського уряду», а генерала Людердорфа – головнокомандуючим армії і закликав до «походу на Берлін» для захоплення влади. Проте, вранці 9 листопада поліцейські підрозділи розігнали колону нацистів. 16 путчистів було вбито, а Гітлер був заарештований і відправлений до в'язниці, де він написав «Майн кампф» – свій великий твір, в

якому відобразив свої погляди на політику, освіту, культуру, сім'ю, війну та мир, серед інших питань [22, с.296] .

Путч провалився і націонал-соціалістична партія була заборонена в усій Німеччині. Після події, відомої як «Півний путч», партія почала розпадатися на окремі угруповання. Однак, Гітлер не вважав це за поразку і в своїй камері символічно повісив лавровий вінок. Водночас, він зробив певні висновки і з середини 1920-х років відмовився від використання насильства в боротьбі за владу. Тепер «національну революцію» він представляв, як перемогу своєї партії на парламентських виборах з використанням законних засобів.

На виборах до рейхстагу в 1928 році соціал-демократична партія Німеччини не перемогла і партія отримала лише 810 тисяч голосів, що становило 2,6% голосів і мала лише 12 депутатів у фракції. Результати виборів були не надто втішними і в регіональних землях. Партія перебувала в глибокій внутрішній кризі [34].

Проте, вже у 1930 році, під час невдалих спроб Г. Брюнінга, рейхсканцлера Німеччини, створити пропрезидентський кабінет міністрів, вибори принесли НСДАП приголомшливий успіх. Націонал-соціалістичну партію підтримали 6,4 мільйони виборців, що складало 18,3% учасників виборів. Це було збільшенням на 800% порівняно з попередніми виборами 1928 року. Фракція нацистів у рейхстазі стала другою за чисельністю (після соціал-демократичної партії) і налічувала 107 депутатів.

Німецькі виборці виявили готовність приймати антиреспубліканську та антидемократичну пропаганду, яку нацистська партія професійно і широко розповсюджувала. У 1930 році за нацистів голосували в основному представники дрібнобуржуазних шарів і середнього класу, тобто тих, хто найбільше боявся втратити свій традиційний соціальний статус. Понад три мільйони жінок віддали свій голос за нацистів завдяки пропаганді традиційних німецьких сімейних цінностей 3К – «Küche, Kirche, Kinder» (кухня, церква, діти) [34].

Значна частина молоді, особливо студентська, підтримала нацистів, навіть не дивлячись на політичний вибір своїх батьків. Молодим німцям сподобалася ідея «корінного оновлення нації», яку нацисти пропонували здійснити. Одна з пропагандистських статей Г. Штрассера навіть називалася «Дайте дорогу, старшини». Голоси за нацистів були сильніше підтримані на сході, в протестантських та північних районах, ніж в католицьких західних та південних. Їх більше підтримували в сільських районах та менших містах, ніж в великих промислових центрах [34].

Успіх націонал-соціалістичної партії на виборах можна пояснити її стратегією залучення підтримки з різних соціальних, економічних та релігійних верств суспільства. У цьому відношенні нацистська партія була ближчою до «народної» партії, ніж інші німецькі політичні формації. Багато з тих, хто підтримував нацистів, не обов'язково були прихильниками самого Гітлера, а скоріше виступали проти існуючої влади. Націонал-соціалістична партія фактично асимілювала праве політичне крило в Німеччині. До кінця 1930 року членство в НСДАП зросло на 100 000 осіб і становило 389 000 осіб [65, с.154].

Проте, нацисти не були єдиними, хто зміг покращити свою позицію в умовах зростаючої радикалізації суспільства. На виборах 1930 року комуністи отримали підтримку 4,6 мільйонів виборців, що склало 13% голосів. Це також був значний успіх і парламентська фракція комуністів (77 мандатів) стала третьою за чисельністю. У результаті виборів буржуазні партії опинилися в меншості, отримавши лише 178 мандатів з 577. Партії колишньої «великої коаліції» також не мали парламентської більшості, здобувши 280 депутатських місць [66, с.158].

Таким чином, вибори 1930 року підтвердили два важливих факти: спершу, суспільство Німеччини розкололося на основі радикалізації, а потім, почалася системна криза парламентської демократії. Під час Великої депресії, яка вражала світ у 1929-1933 роках, промисловий випуск у Німеччині майже вдвічі зменшився і кількість безробітних зросла до 9 мільйонів людей. Такі економічні втрати та безробіття призвели до радикалізації німецького

суспільства. У цих умовах вплив центру послабився, а комуністи та нацисти зміцнили свої позиції [66, с.158].

Зокрема, Комуністична партія Німеччини (далі – КПН) на виборах 1928 року отримала 3,2 мільйона голосів, в 1930 році – 4,5 мільйона голосів (77 мандатів у парламенті), а в листопаді 1932 року вже 6 мільйонів голосів. Націонал-соціалістична німецька робітнича партія (НСДАП) також досягла вражаючого успіху. У 1930 році вони отримали вісім разів більше голосів, ніж у 1928 році. У липні 1932 року НСДАП отримала 13 мільйонів голосів, але на листопадових виборах цього ж року – лише 11 мільйонів голосів [80].

У той час ситуація в країні була критичною. Уряд Франца фон Папена восени 1932 року ввів новий ряд надзвичайних декретів, які були неймовірно жорстокими і перевершили за жорстокістю всі попередні заходи уряду Брюнінга. Це викликало масове обурення населення та збільшення страйкового руху серед робітників. З іншого боку, серед послідовників НСДАП посилювалося невдоволення через те, що партія перегнула палку в своїх спробах захопити владу [66, с.159].

У цей час підтримка НСДАП серед виборців стала знижуватися і на виборах в листопаді 1932 року вони отримали 11,3 мільйона голосів, що на 2,5 мільйона менше, ніж у липні того ж року. Тоді як соціал-демократична партія здобула 7,6 мільйона голосів, а комуністи – 6 мільйонів голосів [80]. Результати цих виборів стали несподіваним для монополістичних кіл Німеччини і вони вирішили допомогти Гітлеру стати до влади.

Партійна пропаганда заслужено критикувалась за соціальну демагогію, що призвело до того, що банкіри та капіталісти відмовилися фінансувати партію. Гітлер був змушений прийняти рішучі заходи для приборкання лівого крила своєї партії і радикальні пропагандистські гасла були зняті. Гітлер також досяг угоди з генералітетом, обіцяючи, що штурмові загони не будуть включені в армію (рейхсвер вже налічував 100 тисяч чоловік, і включення чорних банд в налагоджений армійський механізм означало б загибель професійної армії) [80].

Стан здоров'я президента Гінденбурга, який був старий і хворий, викликав побоювання серед банкірів та промисловців. Президент, який під час Першої світової війни дійшов до звання фельдмаршала, відмовився вважати Гітлера достойним співпраці і жартував, що «може дати цьому пану роботу на пошті, хай наклеює марки», натякаючи на язик Гітлера як єдину його перевагу. Однак, після наради німецької фінансової еліти на віллі банкіра Шредера, ставку зробили саме на Гітлера [69, с.176].

На самому початку 1933 року, завдяки посередництву банкіра Шредера, відбулася зустріч, на якій досягнуто компромісу між Гітлером і тодішнім канцлером Німеччини Францем фон Папенем. Президент Німеччини, фельдмаршал Гінденбург, хоча і називав Гітлера «австрійським єфрейтором», але під тиском цивільних і військових членів свого оточення він урешті призначив його на посаду рейхс-канцлера 30 січня 1933 року [69, с.177].

Таким чином, прихід нацистів до влади може бути пояснений наступними причинами:

1. Нацисти змогли переконати різні верстви населення, що саме вони здатні знайти вихід із найглибшої кризи.
2. Робітничий клас був розділений через зусилля Сталіна та Комінтерну, які оголосили соціал-демократію «лівим крилом фашизму» та ворогом комуністів.
3. Монополістична буржуазія, в пошуках виходу з кризи, відмовилась від демократичних засад Веймарської республіки та спрямувала свої зусилля на підтримку диктатури сильної руки.

27 лютого 1933 року нацисти спровокували підпал Рейхстагу. Комуністів було звинувачено в тому, що вони застосовували терористичні методи, зокрема підпаливши одну з ключових урядових будівель, для підготовки до соціалістичної революції. 28 лютого були видані два президентські декрети: «На захист народу і держави» (які скасували свободу слова, друку та зібрань) та «На захист німецького народу» (які надали поліції необмежені повноваження).

В березні того ж року по всій країні стали поширюватися антисемітські погроми [63, с.29].

З 2 по 3 травня 1933 року були розпущені всі профспілки, а їх майно було конфісковане. Замість них було створено фашистський Німецький робітничий союз, який налічував 8 мільйонів членів у 1933 році та 22 мільйони у 1939 році. 10 травня було видане розпорядження про конфіскацію майна соціал-демократичної партії та її газет, а 22 червня був виданий декрет про загальну заборону діяльності цієї впливової лівої партії.

У червні і липні 1933 року Адольф Гітлер змусив керівництво всіх буржуазних партій, як ліберальних, так і консервативних, оголосити «добровільний саморозпуск». 14 липня уряд Гітлера видав закон, який забороняв існування будь-якої партії, окрім нацистської. «Націонал-соціалістична німецька робітничка партія стала єдиною політичною партією в Німеччині. Кожен, хто намагався зберегти організаційну структуру іншої політичної партії чи створити нову політичну партію, підлягав покаранню примусовою працею на строк від трьох років або ув'язненню від шести місяців до трьох років, якщо його дії не передбачали більш серйозного покарання відповідно законів [69, с.178].

1 грудня 1933 року нацистський уряд видав закон про злиття НСДАП з державою, в якому зазначалось: «... Після перемоги націонал-соціалістичної революції НСДАП стала носієм ідеї держави та невід'ємною частиною держави, її структура буде визначатися волею фюрера». Як відзначив сам Гітлер пізніше: «Партія стала державною». На кінець 1934 року 60,7% верхівки державного апарату склали нацисти, а в інших структурах цей відсоток коливався від 60% до 80%.

Німеччина швидко стала унітарною централізованою державою. 31 березня 1933 року був прийнятий «Тимчасовий закон про уніфікацію в землях», який позбавив місцеві ландтаги контролю над провінційними урядами, так само як і рейхстаг втратив контроль над імперським кабінетом. Той же принцип застосовувався до міських та сільських органів [33, с.32].

Вже 7 квітня 1933 року був прийнятий закон «Про уніфікацію земель з рейхом», відповідно до якого кожна землю очолював намісник, відомий як штатгальтер. Він мав право визначати місцеві закони, призначати та звільняти адміністрацію землі, включаючи уряд. Штатгальтер наглядав за дотриманням імперських законів та наказів рейхсканцлера. У 30 січня 1934 року був прийнятий закон «Про перебудову імперії», який призвів до ліквідації всіх виборних органів земель, включаючи ландтаги. Кордони провінцій стали виключно адміністративними та більше не захищали суверенітет земель [33, с.36].

У 30 червня 1934 року Адольф Гітлер провів так звану «Ніч довгих ножів», під час якої була припинена діяльність верхівки штурмових загонів та їх лідера Рема. Ця фракція в межах нацистської партії вимагала «другої» націонал-соціалістичної революції, включаючи націоналізацію майна монополій та його передачу власності усього німецького народу. Гітлер звинуватив лівих членів своєї партії у спробі здійснити путч та здійснив розстріл силами СС та армії – нібито на власний захист [69, с.179].

Після цих подій «чорносорочечники» швидко втратили своє значення як самостійна військова та політична сила. Замість цього, роль «охоронних загонів» (СС) значно зросла і Гімmlер був призначений куратором цих загонів. У 1933 році СС налічували 165 тисяч осіб, а в 1939 році ця кількість зросла до 260 тисяч. СС стали свого роду расовою елітою, із кожних 100 кандидатів лише 10-15 були прийняті, вимагаючи ряд ознак арійської раси, таких як: колір очей, волосся, форма черепа та інше. Кандидати на посаду дружинників СС-івців також обиралися особисто рейхсфюрером Гімmlером [17, с.221].

Пізніше, під час Другої світової війни, для членів СС організували спеціальні будинки побачень, де арійські німки вступали в стосунки з майбутніми батьками своїх дітей. Новонароджених дітей брали на виховання державні структури. Але цей ексцентричний план нацистського Рейху не мав продовження. У 1935 році Німеччина взяла односторонньо рішення про

денонсацію Локарнських угод, а 7 березня 1936 року почала пересувати піхотні батальйони німецької армії та військові літаки в Рейнську область [76, с.82].

Ці кроки спровокували здебільшого лише незначні заяви з боку Європи, Франції та Британії. Ліга Націй також обмежилася констатацією факту порушення Німеччиною Локарнських угод. Після захоплення Рейнської області Гітлер у листуванні з керівниками провідних європейських держав обіцяв, що це було його останнім територіальним придбанням. Він висловлював подібні обіцянки і під час анексії Австрії в 1938 році, а також під час розчленування Чехословаччини. Проте, агресія проти Польщі лягла в основу довільної збройної агресії і світ нарешті розумів, що Гітлер брехав і продовжує брехати.

Попри значні успіхи в економічному розвитку, подоланні проблеми безробіття та інших досягнень, нацистський режим в Німеччині, схожий на італійський фашизм, наважився на каральний та репресивний апарат. Уже 26 квітня 1933 року було створено гестапо – таємну політичну поліцію. Починаючи з листопада 1933 року, гестапо було безпосередньо підпорядковано Герінгу, а з 1936 року – Г. Мюллеру, колишньому керівнику баварської поліції [17, с.226].

Цікаво, що до 1933 року Мюллер «притягував» як нацистів, так і комуністів, не роблячи особливого розмежування між ними. Він став членом НСДАП лише у 1939 році, автоматично, оскільки органи державної безпеки були включені в СС – дочірню організацію НСДАП [76, с.82].

СД (Сіхергейтслітцдіенст) – це служба безпеки СС, яка була створена як таємна розвідувальна організація для стеження за ворогами нацистської партії, як всередині, так і ззовні. 9 червня 1934 року вона була офіційно легалізована як «єдина служба політичної інформації і захисту партії», що включала в себе розвідку і контррозвідку НСДАП. Керівником СД до 1942 року був Гейдріх, а потім – Кальтенбруннер. СД здійснювала розвідувальну діяльність навіть відносно високопоставлених членів НСДАП, не кажучи вже про звичайних членів партії та тих, хто не був членом. Разом з нештатними агентами, СД налічувала приблизно до 100 000 чоловік.

У 26 червня 1936 році в межах ЗПО (поліції безпеки) були об'єднані КРПО (кримінальна поліція) та гестапо. Гестапо мало приблизно 15-16 тисяч працівників, а потім їх кількість зросла до 50 тисяч. КРПО налічувала приблизно 15 000 осіб. У 1939 році було створено Єдину РСХА, яка об'єднала всі каральні служби від СД до гестапо [76, с.83].

Для придушення опозиції та ворогів нацистського режиму були створені концентраційні табори. Улітку 1933 року, приблизно в 60 таких таборах, було утримано від 35 до 40 тисяч ув'язнених. Першими великими концентраційними таборами були Дахау, розташований біля Мюнхена, Бухенвальд під Веймаром та Заксенхаузен на північному заході. Під час Другої світової війни кількість таких таборів збільшилася на сотні та тисячі і загальна кількість ув'язнених сягнула мільйонів (понад 11 мільйонів людей загинули в концтаборах). Особливо жахливо постраждали євреї, з яких було винищено приблизно 6 мільйонів людей [21, с.173].

На вершині державного апарату стояв фюрер. Після смерті Гінденбурга в серпні 1934 року, посада президента була анульована і його повноваження були передані фюреру. З того самого року кожен державний службовець складав присягу, в якій обіцяв відданість фюреру Німецької імперії Адольфу Гітлеру та німецькому народу і виконувати свої обов'язки добросовісно та самовіддано.

Присяга членів організації СД (Сіхергейтслітцдіенст), що включала в себе розвідку і контррозвідку НСДАП, звучала так: «Я клянуся тобі, Адольфе Гітлере, фюрере і рейхсканцлере, у вірності і хоробрості. Я клянуся коритися до смерті тобі і тим, кого ти призначив для того, щоб командувати мною». Члени НСДАП, окрім того, складали партійну присягу: «Я клянуся у непохитній вірності Адольфу Гітлеру і клянуся беззаперечно підкорятися йому та керівникам, кого він обере для мене». Ця присяга перевірялася щорічно.

Процедура складання присяги на вірність Гітлеру застосовувалася не тільки до членів НСДАП, але і до членів його дочірніх організацій, таких як СД (Сіхергейтслітцдіенст), молодіжних, жіночих тощо. Практично вселенське населення Німеччини проходило через цей обряд [41, с.226].

Як стверджував Г. Герінг: «Воля фюрера і закон – суть одне й те ж». Уже 24 березня 1933 року був прийнятий закон, який дозволив імперському уряду видавати акти, які «ухилилися від конституції», без згоди парламенту. Після цього Веймарська конституція лише формально існувала, але фактично припинила своє діяння. Рейхстаг збирався лише для урочистих заходів і фюрер Гітлер користувався ним для виступів і промов. Вибори до рейхстагу стали фікцією. Виборчі бюлетені нумерувалися і в них зазвичай було вказано лише ім'я одного урядового кандидата.

На певний час вводилися «народні плебісцити» (у листопаді 1933 і серпні 1934 року), проте відмова взяти в них участь розглядалася як акт ворожого ставлення до народу. Рейхстаг, в якому всі депутати склали присягу на вірність фюреру, втратив роль законодавчого органу і фактично став масовою аудиторією для промов фюрера, зокрема на важливих подіях, як наприклад, перед нападом на Польщу у 1939 році, що означало початок Другої світової війни [41, с.277].

Чиновники НСДАП займали вищі посади в державному апараті. Гімmlер очолював всю поліцію, Геббельс відповідав за міністерство пропаганди, Герінг був прем'єр-міністром Пруссії і державним уповноваженим з виконання 4-річного плану, а також командувачем повітряних сил. Представники партійних лейтерів перебували в усіх галузях влади. Контроль за громадянами за місцем проживання здійснювався блоклейтером («блок» об'єднував 40-60 сімей).

За активною участю імперського об'єднання німецької промисловості, яке очолював Крупп, був прийнятий закон від 27 лютого 1934 року про створення загальної імперської палати, яка відігравала провідну роль над 7-ма господарськими групами, що з свого боку об'єднували 23 господарські палати, підпорядкованій собі 170 галузевих та регіональних палат [26]. Цей складний механізм дозволяв міністру економіки керувати національною економікою. Дрібні підприємства були зобов'язані об'єднатися у картелі. Підприємства з

капіталом менше 100 тисяч марок ліквідовувалися і нові можливі було створювати лише з капіталом не менше 300 тисяч [50, с.442].

20 січня та 1 жовтня 1934 року були прийняті закони, що регулювали трудові відносини. Фабрично-заводські комітети були замінені інститутами довірених. У червні 1935 року була введена трудова повинність, а в грудні 1938 року вона також охопила жінок. Це відбувалося в умовах, коли в роки кризи 1929-1932 років в країні було 9 мільйонів безробітних [26].

На самому початку свого правління Гітлер займався організацією суспільних робіт для безробітних. Реальні зарплати у 1935 році впали до 70% від рівня 1932 року і середня тривалість робочого дня зросла до 10-12 годин. З капіталістами було суворо: вивіз капіталу був заборонений під загрозою смертної кари. Проблему боротьби з безробіттям вирішували типово фашистським методом. Спеціальний закон зобов'язував капіталістів вкладати в угоди державного боргу всю щорічний прибуток (за винятком 6%, які підприємці мали право витратити на свої потреби) або реінвестувати у виробництво [52, с.23].

Держава рекомендувала вкладати капітал в галузі, де очікувалися державні замовлення, зокрема ті, які працювали на потреби війни. Коли деякі капіталісти намагалися вивозити свій капітал за кордон, їх запрошували на конфіденційні зустрічі з представниками гестапо. Там їм показували документи та фотографії їхніх сімей та коханок і цього часто вистачало, щоб відмовитися від задуманого вивозу капіталу за кордон. Тим більше, що інвестиції в німецьку промисловість швидко приносили прибуток.

Наприклад, у 1938 році було розподілено 1,2 мільярда марок прибутку між всіма німецькими акціонерами. У той самий рік виробництво отримало 5 мільярдів марок інвестицій, що в 30 (!) разів більше, ніж у 1932 році. Гроші були вкладені в збільшення капіталу і відповідно, на покриття тих 6%, які можна було витратити на особисті потреби. За період 1933-1939 років прибутки Круппа збільшилися в 3,2 рази, Фарбен-індустрія в 7,5 разів, а Стальний трест між 1934 і 1937 роками виросли у 3,1 рази [26].

Робітники одержували невеличкі зарплати, але після жахіття Великої депресії, це сприймалося як величезне досягнення. У Третньому Рейху ходив жарт: «Гітлер забрав у німців лише одну свободу – свободу помирати з голоду». Починаючи з 1933 року, було запроваджено «державну конкуренцію» для робітників і переможці отримували можливість зустрітися з фюрером та отримували безкоштовні круїзи Балтійським морем на німецьких пароплавах. Щороку нацистський уряд виділяв дотації в розмірі 15-20 мільйонів марок для путівок робітникам, які продавалися нижче вартості. Цікаво, що в нацистській Німеччині щороку святкувалося 1 травня. Саме в цей день була оголошена програма створення «народного автомобіля» – фольксвагена, який, як стверджувалося, кожен робітник міг придбати, відкладаючи 5 марок щотижнево.

Пропаганда Гітлера твердила, що Німеччина зазнала поразки у світовій війні через єврейську змову. Він закликав знищити диктат, який накладено на Німеччину на Версальській конференції і відновити «честь і гідність» німців. У галузі міжнародних відносин, режим Гітлера відверто порушував всі міжнародно-правові норми. 16 березня 1935 року була оголошена фактична відмова від виконання Версальського договору, за яким армія Німеччини не повинна була перевищувати 100 тисяч чоловік. Була відновлена загальна військова повинність, планувалося створити 36 піхотних дивізій (кожна складалася з 20 тисяч чоловік), які об'єднувалися в 12 армійських корпусів [34].

У бюджетному році 1933-1934 було виділено лише 750 мільйонів марок на військові цілі, але до лютого 1938 року на озброєння було витрачено понад 56 мільярдів марок. Військові витрати різко зростали щороку у геометричній прогресії. 1 березня 1936 року німецькі війська односторонньо увійшли в демілітаризовану Рейнську зону. 5 листопада 1937 року Гітлер виступив перед генералітетом із планом створення «нового порядку в Європі» [47, с.266].

Гітлер постійно порушував норми міжнародного права. Його дії включали аншлюс Австрії, розчленування Чехословаччини, укладання радянсько-нацистського пакту Ріббентропа-Молотова, порушення пакту з СРСР

про ненапад у червні 1941 року та інші подібні дії. Для Гітлера міжнародне право було лише інструментом досягнення своїх цілей. Цікаво, що Гітлер обирав п'ятницю для розкриття своїх «сюрпризів» для західних держав (таким чином, коли міністри збиралися, танки вже були далеко), а відносно СРСР напав в неділю, вихідний день [47, с.268].

Отже, успіх НСДАП в політичній боротьбі був обумовлений кількома факторами, включаючи:

1. незадоволення масами політикою попередніх урядів, що включала в себе багато надзвичайних декретів і погану економічну ситуацію;
2. поступову зміну політичного курсу і спробу створити більш централізовану державу, при цьому зберігаючи приватну власність;
3. неспроможність створити «антифашистський фронт», оскільки соціалістичні та соціал-демократичні партії Німеччини не змогли консолідуватися навколо спільної мети щодо стримування нацистів.

Таким чином, нацизм легально переміг у Німеччині шляхом демократичних процедур. Націонал-соціалістична партія прийшла до влади в Німеччині в 1933 році і утримувалася при владі до 1945 року. Ця влада призвела до встановлення тоталітарного режиму і спричинила мільйони жертв через світову війну та геноциди.

2.2 Політичні реформи та перетворення в Німеччині під нацистським режимом

Встановлення нацистського режиму, як «пункту неповернення» на шляху до Другої світової війни та «вогнища» майбутнього конфлікту, є об'єктом дискусії серед дослідників. Після виходу з в'язниці, Гітлер реорганізував та об'єднав нацистську партію, змінивши її політичну стратегію, щоб залучити виборців у виборчу політику. Він створив програми, спрямовані на привернення нових та незадоволених виборців, а також на побудову мостів для подолання традиційних конфліктів у німецькому суспільстві.

Нацисти використовували риторику, яка відображала побоювання та сподівання потенційних виборців, агітуючи за такі ідеї:

- оновлення національного оборонного потенціалу;
- відновлення національного суверенітету;
- знищення комунізму;
- скасування Версальського договору;
- усунення іноземного та єврейського політичного та культурного впливу в Німеччині та подолання моральної зіпсованості, яку він нібито спричинив;
- забезпечення економічного процвітання та створення робочих місць [23].

Чи насправді нацистський режим був «пунктом неповернення» на шляху до Другої світової війни, це питання, що стосується багатьох факторів, включаючи внутрішні та міжнародні обставини. Багато дослідників розглядають розвиток нацистської Німеччини як важливий фактор, що призвів до конфлікту, проте ця тема залишається предметом обговорення в історичній науці.

Становлення одноосібної влади А. Гітлера та його прихильників, безперечно, було пов'язане із політичними негараздами Веймарської республіки. Ставши 30 січня 1933 р. канцлером Німеччини, Адольф Гітлер швидко знищив всю опозицію і можливих суперників та встановив одноосібну владу фюрера. Німецькі націонал-соціалісти отримали владу в результаті вдалої розіграної політичної карти. Якщо їх порівняти із італійськими фашистами, то ті прийшли до влади в результаті шантажу. Нацисти не йшли на Берлін на чолі армії безробітних і загарбання влади не було [6, с.23].

Порівняно з більшовиками, А. Гітлер не повалив ослаблений уряд, не погрожував голові держави. Метою зовнішньої політики Гітлера було встановлення світового панування, яке обґрунтовувалось недостатністю у німецького народу «життєвого простору». Свою зовнішньополітичну стратегію Гітлер реалізовував покроково. Німецька економіка надто чутливо реагувала на

кризу. Також німці ще пам'ятали поразку у Першій світовій війні та не згоджувалися із умовами Версальського договору [6, с.23].

На вулицях країни постійно відбувалися сутички між крайніми лівими та крайніми правими силами, і поліція часто не реагувала на ці події. Уряд не контролював ситуацію в цей час. Щодо економіки, протягом 1920-х років Німеччина сплачувала репарації (які були скасовані на Лондонській конференції 1932 року). У багатьох містах, рухом обурення виник із несподіваних причин [10, с. 136].

Щодо демократичних аспектів у політиці нацистів, існують різні точки зору, оскільки «демократія» залежить від того, які принципи керують народом, який використовує її. В руках ліберального і толерантного народу, вона створить ліберальний і толерантний уряд, а в руках канібалів – уряд канібалів. У Німеччині політична культура у 1933-1934 роках породила нацистський уряд.

З входом Гітлера до влади, він поступово почав придушувати конкурентів та супротивників. Фюрер прийшов до влади, не маючи великих економічних стратегій. Німеччину не було потрібно так само радикально модернізувати, як Росію. Проте, відразу після приходу до влади, Гітлер подав підтримку колективістській економіці та запропонував готову схему від доктора Г'яльмара Шахта, який був президентом Райхсбанку. Промисловці, які надали фінансову підтримку Гітлеру для завоювання влади, вимагали дій, і він вирішив, що ці дії відновлять впевненість та забезпечать зайнятість.

План Шахта об'єднував кейнсіанську фінансову політику з повним державним контролем над промисловістю та сільським господарством. Профспілки були замінені на Національний робітничий фронт, а страйки були заборонені. Ця нова організація, схожа на свого американського аналога, спрямована на максимальне завантаження виробничих потужностей та забезпечення повної зайнятості через програми створення робочих місць, фінансовані державою. До найбільших проєктів належали будівництво німецьких автошляхів (1933-1934 роки), запуск заводу «Фольксваген» (1938 рік) та переозброєння країни [22, с.296].

Збройні сили Нацистської Німеччини (Вермахт) були сформовані відповідно до Закону від 16 березня 1935 року. Основною основою для створення та розгортання Вермахту був Рейхсвер, який змінив свою назву після введення загального військового обов'язку в 1934 році, який Адольф Гітлер підтримував у своїй праці «Моя боротьба». Щодо Вермахту, він складався з Сухопутних військ, Військово-повітряних сил (Люфтваффе) та Військово-морського Флоту (Крігсмаріне). Вище командування збройними силами в Німеччині того часу знаходилося під ОКВ (нім. Oberkommando des Heeres (ОКН) – «Верхнє командування Вермахту»), яке очолював сам Фюрер до своєї смерті.

Адольф Гітлер надавав особливу важливість армії та службі в ній для кожного німця, який претендував на статус громадянина Рейху. Збройні сили були розкомплектовані найсучаснішими технологіями на той час, практично вся промисловість Німеччини була спрямована на забезпечення військового сектору. За планами Гітлера, збройні сили мали стати безпосереднім інструментом для реалізації його планів щодо розширення «життєвого простору» для «арійської раси». Саме переозброєння армії носило психологічне та політичне значення для німців. Починаючи з 1933 року, обсяг капіталу на підприємствах зростав з неймовірною швидкістю [24].

«Гітлерівська молодь» охоплювала німецьку молодь у віці від 10 до 18 років і ділилася на вікові категорії. Молодша група включала хлопчиків віком від 10 до 14 років, вони належали до «Дойче юнгфольк» (Німецька молодь). Молодь віком від 14 до 18 років належала до «Гитлерюгенд». Жіноча організація в складі «Гитлерюгенд» включала дівчаток віком від 10 до 14 років, які були частиною «Юнгмедельбунде» (Союз дівчаток), та дівчат віком від 14 до 18 років, які належали до «Бунд дойчер медель» (Союз німецьких дівчат). При прийомі до цих організацій враховувалася тільки «расова чистота» [32, с.25].

У 1935 році Німеччина повернула Саарську область і практично відмовилася виконувати Версальський договір, скасувавши обмеження на

військову авіацію та введення загальної військової повинності. У 1936 році німецькі війська анексували Рейнську область, яка була демілітаризована з 1919 року і Берлін уклав Антиконтинентський пакт з Токіо, до якого в 1937 році приєдналась Італія. Таким чином була сформована коаліція. У 1938 році Німеччина приєднала Австрію, а Велика Британія та Франція, у рамках Мюнхенської угоди від 30 вересня 1938 року, дали дозвіл Гітлеру на анексію Судетів в Чехословаччині [57, с.47].

У 1939 році Німеччина анексувала Чехію разом з Моравією, а Литва після ультиматуму віддала Мемельську область. Реалізація нацистської расової ідеології, яка проводила політику підкорення та знищення «неповноцінних народів», призвела до створення системи концентраційних таборів (налічувалося понад 55 концтаборів і понад 1 000 їх філій у 1944 році). Для забезпечення ідеологічного контролю над населенням нацисти вже в 1933 році спалили мільйони прогресивних книг і закрили понад 10 тисяч приватних бібліотек [57, с.48]. Підписання Угоди про ненапад між Німеччиною та СРСР 23 серпня 1939 року, якою було врегульовано поділ сфер впливу у Східній Європі, дало Гітлерові дорогу для початку великої війни.

Політика Німеччини щодо інших європейських країн перед початком Другої світової війни визначалася рядом ключових подій та рішень, які призвели до старту конфлікту. Після Першої світової війни та підписання Версальського миру 1919 року, що супроводжувалося глибокими соціальними, економічними та політичними турбуленціями, Німеччина намагалася відновити свій статус впливової держави в Європі.

У 1925 році Німеччина підписала торговий договір з СРСР. У квітні 1926 року був укладений Берлінський договір про нейтралітет з СРСР на п'ять років [56, с.107]. З того часу торговельні та економічні зв'язки між двома країнами постійно зміцнювалися. У 1920-х роках в Женеві проводилися переговори про роззброєння країн Європи. Німеччина настоювала на тому, щоб їй спершу було дозволено рівнятися в озброєнні з Англією та Францією. Однак, Англія та

Франція, були не готові до такого кроку, що суперечило положенням Версальського договору. Рішення з приводу цього питання так і не було прийняте.

Загалом, можна відзначити, що для посилення своїх позицій на міжнародній арені Німеччина використовувала розбіжності між переможницями Першої світової війни. Під керівництвом Адольфа Гітлера та націонал-соціалістичної урядової партії, Німеччина приймала агресивну зовнішню політику, спрямовану на перетворення європейського порядку. Однією з ключових задач цього було змінити кордони за рахунок анексії частини Чехословаччини (Мюнхенська угода, 1938) та анексії Австрії (Аншлюс, 1938), що створило атмосферу нестабільності та невизначеності в регіоні [47, с.270].

Історія відображає особливу увагу гітлерівського керівництва Німеччини до Польщі та України задовго до подій 1 вересня 1939 року. Вже в червні 1933 року міністр економіки Гугенберг на міжнародній конференції в Лондоні привернув увагу учасників, представивши меморандум із вимогами Німеччини щодо колонізації Східної Європи. Німецька політика стосовно Східної Європи, включаючи Україну, формувалася за впливом трьох ключових центрів, які визначали дії німецького уряду [64].

Перший центр включав Пангерманську лігу та Партію батьківщини, які сприяли руйнуванню Російської імперії та відсуванню її кордонів на схід, розглядаючи український рух як фактор, який послабить Росію. Вони також розглядали можливість незалежної України у контексті німецької експансії на Схід, включаючи колонізацію Галичини та Чорноморського узбережжя. Другий центр, представлений журналістсько-академічною групою, включаючи Пауля Рорбаха, який підтримував ідею незалежності неросійських народів Російської імперії. Вони підтримували український рух та інші національні рухи, спрямовані на розчленування імперії [68, с.219].

Після підписання польсько-німецького пакту у січні 1934 року, Гітлер намагався підтвердити відсутність суперечок між Німеччиною та Польщею.

Але після Мюнхенської конференції 1938 року він змінив свій підхід. 24 жовтня 1938 року міністр закордонних справ Ріббентроп запросив польського посла Ліпського на сніданок у Берхтесгаден і представив низку вимог: повернення Данцига до Німеччини, побудова автостради та залізничної колії через Польський коридор, а також угоди щодо економічних питань та проблеми єврейської еміграції. Ці вимоги викликали напруженість і вирішилися через підписання додаткових угод [78].

Хоча польський уряд на той момент і в подальшому відкидав ці пропозиції, нагадуючи німецькій стороні про заяви Гітлера щодо Польщі від 5 листопада 1937 року (де заявлялося, що «юридичне і політичне становище Данцига залишається незмінним») та від 14 січня 1938 року (де зазначалося, що «польські права у Данцигу не будуть порушені»), представники Німеччини продовжували ввічливо, але наполегливо тиснути на Польщу [78]. 24 листопада 1938 року начальник штабу верховного головнокомандування збройними силами Вільгельм Кейтель видав наказ щодо підготовки «до негайної окупації Данцига», підкреслюючи, що для захоплення міста сприятливим є не війна з Польщею, «а ... політичне становище» [72, с.36].

Хоча 6 грудня цього ж року англійський військовий аташе повідомив у Лондоні, що можливі військові дії Німеччини можуть відбутися «на початку літа» в східному напрямку, можливо, спрямовані на Польщу, але не виключались інші варіанти. 5 січня 1939 року Гітлер у бесіді з Йосифом Бемом висловив думку, що, «з точки зору історії, бажано було б досягти відповідного рішення у цьому питанні», оскільки Данциг був розглядався як німецьке місто. А 6 лютого 1939 року німецький посол у Варшаві фон Мольтке відзначив перед заступником міністра закордонних справ Польщі графом Жембеком, що «з точки зору історії, бажано було б досягти відповідного рішення у цьому питанні» [89].

Загалом, остаточне вирішення «польського» питання було покладено на самого Гітлера, який у своїй промові перед генералами 29 листопада 1939 року підкреслив, що наступними кроками будуть окупація Богемії, Моравії та

Польщі. Він вважав, що «неможливо задовольнитись територією лише однієї Судетської області» [93].

Отже, стосовно перспектив Німеччини щодо Польщі після 1938 року можна сформулювати два основних висновки:

1. Вторгнення у Польщу та її анексія були частиною ретельно спланованої стратегії, яку розробила німецька сторона.
2. Гітлер не міг приступити до її реалізації до завершення етапу руйнування Чехословаччини.

Фактично, Польща була змушена балансувати між політикою Німеччини та СРСР та намагалася зміцнити відносини з західними країнами. Незважаючи на це, 26 листопада 1938 року Польща і СРСР у спільному комюніке підтвердили дієвість польсько-радянського договору про ненапад і підкреслили, що цей договір закладає мирні відносини між обома країнами [93].

Після середини 1930-х років у стратегічних планах Німеччини стосовно Польщі також виникла проблема України. Україна розглядалася, як потенційний форпост у Східній Європі для стримування можливої експансії Росії на захід. Третя група, очолювана професором Отто Гершем, підтримувала політику Бісмарка щодо підтримання добросусідських стосунків з Росією та вважала, що Росія має залишитися неподільною державою.

Оточення кайзера та штаб-квартира збройних сил коливалися між поглядами різних груп, включаючи пангерманську лігу і групу О. Герша. У той час, як канцлер і міністерство закордонних справ схилились до рекомендацій групи П. Рорбаха. Канцлер Бетман-Гольвег на початку світової війни розглядав можливість організації та підтримки революційних національних рухів в Російській імперії. У своєму меморандумі до німецького посла у Відні він згадував про наміри Німеччини викликати повстання в Україні та створити з України, Конгресової Польщі, Прибалтики і Кавказу буферні держави.

Ця ситуація стала більш яскравою після розпаду царської Росії і кристалізації німецької політики стосовно України. Попри парадоксальність цього підходу, Берлін схилився до підтримки принципу національного

самовизначення, навіть враховуючи можливу загрозу зростання національних рухів на територіях, які перебували під його контролем [74].

Центральні держави бажали сепаратного миру з Росією, зокрема для Австро-Угорщини і такий мир був для неї критично важливим, з огляду на її складне становище. Водночас, вони також повинні були враховувати можливість, що Англія та Франція можуть закріпитися в новостворених державах. Це підштовхувало Німеччину до узгодження своїх інтересів з Росією. Вимоги Німеччини стосовно російських територій були досить обмеженими і обмежувалися Литвою та Курляндією.

Передбачалося, що майбутню долю цих областей вирішить місцеве населення. Конгресова Польща також мала стати незалежною державою, близькою до Німеччини та Австро-Угорщини. Росія повинна була негайно укласти мир з Українською Народною Республікою (УНР) та визнати її мирний договір з Четверним союзом. Принагідно зауважимо, що питання становища України було ще з 1917 року і за це час, німецькі поселенці віддавали перевагу інтересам України в рамках Німеччини і її союзників [74].

Так, на зустрічі, яка відбулася 25 жовтня 1917 року між канцлером Міхаелісом та начальником політичного відділу Головного командування німецької армії генералом Бертенверфером, були визначені загальні контури німецьких планів щодо України. Зважаючи на винятковий економічний потенціал України, армія мала підтримувати німецькі промислові інтереси в цій країні. Враховувалося, що відокремлення України від Росії помітно послабило б Росію в усіх аспектах, відсунуло б її від Балкан та чорноморських проток і надало б Німеччині суходільний шлях через Балкани на Близький Схід. Таким чином, армія ініціювала новий підхід Німеччини до України, і новий канцлер підтримав цей план без застережень.

Але реалізація нової стратегії виявилася важкою через швидкі політичні зміни в Україні. Протоколи Берестейських переговорів України з Центральними державами свідчать, що німецькі представники ніколи не акцентували на своїх правах на військове втручання чи економічне

проникнення. Звернення до Німеччини з проханням про військову допомогу у боротьбі з більшовиками надійшло від українських делегатів після підписання мирного договору, коли київський уряд опинився в очевидній кризі [68, с.223].

Генерал Гофман писав у своїх спогадах: «... Ми не могли відмовити в цьому проханні, було для мене логічною konieczністю. Ми сказали А і musiли сказати Б, ми визнали український уряд, як правочинний і уклали з ним мир; отже, musiли дбати, щоб укладений мир справді втілювався у життя, а для цього потрібно було насамперед підтримати уряд, який з нами замирився. Тому наші війська увійшли в Україну».

На з'їзді нацистської партії в Нюрнберзі у 1939 році, Гітлер висловив думку, що Німеччина відчуватиме себе, «як сир у маслі», якщо отримає сировину з Уралу, ліс з Сибіру і «безмежні ниви України». 20 жовтня 1938 року, керівник французького посольства в Берліні, Франсуа-Понсе, посилаючись на свою бесіду з Гітлером, зауважив, що Гітлер залишався прихильником стабілізації миру на Заході, щоб мати «свободу дій» на Сході. Але, на думку французького дипломата, було невідомо, кому саме доведеться «розраховуватися» за це – Польщі, Росії чи країнам Прибалтії.

20 жовтня 1938 року, міністр закордонних справ Великої Британії, Едуард Галіфакс, повідомив Джорджу Огієві-Форбсу, англійському представнику в Берліні, що, можливо, «німці задумали використовувати «Рутенію» (іноді називають «Закарпатська», або «Карпатська» Україна), як плацдарм проти України або як початковий пункт організації українського руху» [60, с.67].

24 листопада 1938 року, під час візиту Прем'єр-міністра Великої Британії Чемберлен і міністра закордонних справ Галіфакса до Парижу, обговорюючи «українську проблему», англійський прем'єр-міністр підкреслив, що «німецький уряд, можливо, розраховує розпочати знищення Росії шляхом заохочення агітації за незалежну Україну». Тобто, це не передбачало безпосередньої військової дії, але намір німців був здійснювати вплив на розвиток ситуації в Україні.

На початку грудня 1938 року, французький військовий аташе в Берліні, Кулондр, зазначив, що намагання нацистських керівників полягали в створенні «Великої України» під гегемонією Німеччини, перетворивши Чехословаччину та Угорщину на васалів. Така Україна стала б «житницею Німеччини». Він також вказав, що для досягнення цієї мети може бути необхідно підкорити Румунію, домовитися з Польщею і відібрати частину території в СРСР. Таким чином, намір Німеччини вплинути на розвиток ситуації в Україні та здійснити контроль над цим регіоном був відомий і обговорювався серед французьких та британських дипломатів та політиків [60, с.73].

3 січня 1939 року, німецький посол у Лондоні фон Дірксен в своєму щорічному огляді висловив думку, що «Англія погодиться на подальше німецьке просування в Україні; тут упевнені, що її завоювання Німеччиною відбудеться весною 1939 року». Він також висловив переконання, що «якщо українська держава виникне за допомогою Німеччини, навіть якщо вона матиме військовий характер, але з прихованою психологічно вдалим гаслом «Самовизначення для українців, звільнення України від панування більшовицького єврейства», англійська суспільна думка сприйме такий розвиток подій».

Але на початку січня 1939 року, «українська проблема» для Німеччини несподівано втратила актуальність. Гітлер висловив думку, що «українське питання не є терміновим». Такий погляд висловлював і французький дипломат Кулондр, який вважав, що Україна цікавила Гітлера з економічної, але не політичної точки зору [19, с. 58].

Щодо намагань Німеччини в другій половині 1930-х років залучити Польщу до спільної боротьби проти СРСР щодо подальшої долі України, це питання вважається дискусійним. Щоб вивчити його на наукових засадах, необхідно провести детальне дослідження документів, які знаходяться в офіційних (дипломатичних та інших) і неофіційних джерелах, включаючи матеріали розвідки. В подальшому, загострення відносин між Німеччиною та іншими європейськими країнами, такими як Велика Британія та Франція,

призвело до вибуху Другої світової війни у вересні 1939 року, коли Німеччина напала на Польщу.

РОЗДІЛ 3

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА НІМЕЧЧИНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

3.1. Військова стратегія та плани Гітлера

Військова стратегія та плани Адольфа Гітлера в Другій світовій війні були ключовими чинниками, що визначили перебіг та величезну руйнівну силу цього конфлікту. Під керівництвом Гітлера Німеччина розвинула та реалізувала агресивну військову стратегію, яка спричинила найбільші бойові дії в історії людства. На початковому етапі Гітлер використовував стратегію непрямих дій на новому рівні, використовуючи матеріальні та психологічні фактори, як на полі бою, так і в державній політиці. Пізніше він надав своїм противникам широкі можливості для застосування непрямих дій проти нього самого.

У воєнних конфліктах важливо не недооцінювати своїх противників. Розуміння методів противника та розшифровка його намірів є обов'язковою передумовою для своєчасного передбачення та запобігання діям ворога. Багато мирних країн страждали через те, що вони не приділяли особливої уваги тому, який наступний крок планував Гітлер. Будь-яка країна би отримала перевагу, маючи в своєму уряді консультативні органи для вивчення противника, які охоплюють всі аспекти війни та її проблеми, щоб своєчасно розкрити наступний хід противника.

Майбутні історики найбільше дивуватимуться тому, що демократичні уряди не передбачали курс, яким рушив Гітлер. Він відкрито викладав загальний характер своїх дій та конкретні методи досягнення своєї мети. Книга Гітлера «Mein Kampf» («Моя боротьба») [92], разом із його промовами та окремими заявами, надавала достатньо фактів для розуміння наряду та послідовності його дій. Це вражаюче саморозкриття замислів Гітлера є кращим

свідченням не лише того, що все досягнене ним не було випадковістю або результатом простої уступки; це також яскраво свідчить про безглуздя людей.

Гітлер заявляв: «Всі наші справжні війни ми будемо вести до початку воєнних дій». У своїй книзі «Говори! Гітлер» Раушнінг приводить слова фюрера: «Як досягти моральної поразки противника ще до того, як почнеться війна, - ось питання, яке мене цікавить. Той, хто був на фронті, буде прагнути утримуватися від будь-якого пролиття крові, якщо цього можна уникнути» [92].

Зосереджуючись на цій проблемі, Гітлер відступив від ортодоксального напрямку мислення німецьких військових теоретиків, які протягом століть вважали битву головним інструментом та слідували вузьким шляхом військової теорії більшості інших країн. Фюрер визнав авторитет пруського філософа війни Клаузевіца, та глибоко освоїв його важкорозумні афоризми. Клаузевіць відкидав ідею, що існує вправний метод роззброїти та подолати опір ворога без великого пролиття крові і вважав це справжнім виявом військового мистецтва.

Клаузевіць відкинув цю ідею, як породжену уявою «філантропів». Він не брав до уваги той факт, що вона може бути продиктована просвітницьким егоїзмом, бажанням знайти вигідний вихід для нації, який був би альтернативою некомпромісному рішення. У результаті вчення Клаузевіца, сліпо сприйняте його учнями, підбадьорило генералів шукати битви (сутички) при першій нагоді, замість того, щоб перед цим створити сприятливі умови. Тому воєнне мистецтво в 1914-1918 роках зведено до процесу взаємного знищення людей [90, с.7].

В якій мірі Гітлер задав новий напрямок і більше широке тлумачення німецькій військовій доктрині. Це найкраще можна побачити, порівнюючи його теорію з теорією генерала Людendorфа, який очолював Збройні сили Німеччини у Першу світову війну і був прихильником Гітлера під час не вдалих спроб захопити владу в Німеччині в 1923 році за допомогою «походу на Берлін» [88].

Він критикував Клаузевіца за те, що останній надавав політиці занадто велике значення. Для підтвердження цього він привів витримку з Клаузевіца,

яка закінчувалася словами: «Політичний намір є метою, війна ж лише засобом і ніколи не можна уявляти засіб без мети». З точки зору Людендорфа це положення було застарілим. Принцип загальної війни вимагав, щоб у воєнний час нація спрямовувала всі свої зусилля на війну, а в мирний час – на підготовку до наступної війни. Війна була вищим виявом «волі нації до життя», і тому політика мала підпорядковуватися інтересам війни.

Під час читання книги Людендорфа стає зрозуміло, що основна відмінність між його теорією та теорією Клаузевіца полягала в тому, що перший вважав війну засобом, не ставлячи перед собою кінцевої мети, за винятком перетворення всієї країни на озброєний табір. Така точка зору не була настільки новою, як здавалося, самому Людендорфу. Спарта намагалася дотримуватися цього принципу і в кінці кінців загинула від паралічу, який вона сама підготувала своїми руками. Здійснюючи ціль підготувати країну до війни, створити щось на зразок спарти, Людендорф ставив перед собою основним завданням забезпечити «фізичну єдність народу» [88].

Для досягнення цього він намагався впровадити релігію націоналізму, згідно з якою всі жінки повинні були вважати своєю найблагороднішою обов'язком народжувати синів, які «візьмуть на себе тягар загальної війни», а всі чоловіки – розвивати свої здібності для досягнення цієї самої мети – розмножуватися для вбивства. Інші позитивні заходи, які Людендорф пропонував для забезпечення «фізичної єдності», зводилися не більше, як до давнього рецепту придушувати кожного, хто може висловити або навіть прихильно відноситися до поглядів, які суперечать поглядам вищого командування [84, с.117].

Інша умова, на якій наполягав Людендорф, полягала в необхідності забезпечити незалежну національну економічну систему, яка задовольняла б вимоги загальної війни. Здається, він розумів, що військова потужність базується на економічному фундаменті. Цікаво відзначити, що, коли Людендорф говорив про великі труднощі, спричинені в останній війні блокадою союзників, він не розумів, що це визнання суперечить його

переконав в тому, що війни вирішуються битвами між арміями. У цьому відношенні він вважав, що старий німецький теоретик заслуговує на похвалу: «Клаузевіц думає тільки про знищення ворожих армій і битву». З точки зору Людендорфа це залишалось «незмінним принципом», у той час як за поглядами Гітлера справжньою метою військового керівника є домогтися капітуляції ворожих армій без битви [69, с.178].

Людендорф не мав якихось особливих заперечень стосовно більш поширених форм ведення війни. Він відзначав, що вимоги загальної війни «завжди будуть віддаляти теоретичне бажання відмовитися від проведення безобмеженої підводної війни» і що в новій війні авіація взаємодіючи з підводними човнами буде намагатися потопити будь-який корабель, який спробує дістатися ворожого порту, «навіть судна, що плавають під нейтральними прапорами» [69, с.180].

Однак щодо питання ударів безпосередньо по громадянському населенню, Людендорф підкреслив, що прийде час, коли «електри з бомбардувальників будуть бомбити громадянське населення без будь-якої пощади». Проте, на полях бою, які мали велике значення для Людендорфа, повітряно-космічні сили мають бути використані в першу чергу проти армії ворога. Тільки після розгрому армії ворога військово-повітряні сили можуть бути спрямовані проти стратегічного тилу ворожої держави.

Вітаючи появу кожної нової зброї та технічного засобу, він додавав їх до свого арсеналу, але не використовував їх у великих стратегічних цілях. Він не розвинув думку про взаємозв'язок різних елементів у війні, можливо, навіть не мав чіткого уявлення про це. Іншими словами, військові погляди Людендорфа полягали в наступному: розвивайте, наскільки це можливо, всі види збройних сил і ви досягнете чогось.

Проте, саме це конкретне досягнення, його не цікавило і не турбувало. Чітко він виражав лише те, що «військовий головнокомандувач повинен давати вказівки політичним лідерам, які зобов'язані приймати і виконувати ці вказівки в інтересах війни». З інших слів, особи, відповідальні за національну політику,

повинні надати військовому головнокомандувачеві повну свободу дій у використанні ресурсів та вирішенні питання про майбутнє благополуччя нації.

Незважаючи на те, що між Людендорфом та Гітлером було багато спільного у їх поглядах на расизм, державу та права німецького народу, ні світове господарство, ні їх відмінності були дуже значущими, особливо стосовно методу досягнення цілей [2, с.96].

Хоча існує багато причин, які підштовхують ту чи іншу країну розпочати війну, мета війни може бути коротко сформульована як забезпечення продовження своєї політики, подолання опору іншої країни, яка рішуче вирішила проводити самостійну політику. Джерело конфлікту та його головна причина – воля людини. Щоб державі досягнути мети у війні, вона повинна підкорити волю противника своїй політиці. Якщо це зрозуміти, то принцип війни, який учні Клаузевіца вважають головним – «знищення головних збройних сил на полі бою», – стає на своє місце серед інших принципів і засобів великої стратегії, менш прямих видів військових дій, а також економічного тиску, пропаганди та дипломатії [2, с.103].

Гітлер вважав, що метою великої стратегії є розкрити та використовувати слабкі місця у здатності противника організувати збройний опір. Стратегія повинна спрямовувати на те, щоб вразити противника там, де він менше за все захищений. Ударити туди, де противник сильний, означає ослабити себе набагато більше, ніж це виправдовує успіх. Щоб удар мав найбільший ефект, треба вразити його по слабкому місцю. Тому більш розумно та вигідно роззброїти противника, ніж намагатися знищити його у важкій боротьбі [89].

Стратег повинен досягнути того, щоб паралізувати противника, а не прагнути фізично знищити його. Вбити людину в бою – це лише зменшити армію на одного солдата, тоді як жива людина, але з відібраною відвагою, є носієм страху, здатним викликати епідемію паніки. Вплив на психологію командира може знищити бойову здатність його військ. Психологічний вплив на уряд країни може виявитися достатнім, щоб позбавити цей уряд всіх ресурсів, якими він володіє, і тоді меч випаде з його паралізованої руки.

Таким чином, аналіз війни показує, що, у той час як номінальна сила країни характеризується чисельністю населення і кількістю ресурсів, її реальний розмір визначається станом внутрішніх органів та нервової системи – стабільністю управління, моральним духом і постачанням. Прямий тиск завжди призводить до посилення опору противника, так само, як і зі снігом: чим сильніше стискається сніг, тим він стає щільнішим і тим повільніше тане. Як у політиці, так і в стратегії, або, інакше, як у дипломатичній стратегії і військовій стратегії, непрямі дії є найбільш ефективним засобом порушення психологічної та фізичної стійкості противника, створюючи таким чином умови для його розгрому [88].

Мета стратегії Гітлера – зменшити можливості опору. Звідси випливає інша аксіома: для забезпечення досягнення певної цілі необхідно мати кілька цілей. Атака, спрямована проти одного пункту, повинна створювати загрозу іншому пункту, на який в разі необхідності повинен бути перенесений удар. Лише за наявності такої гнучкості у виборі об'єкта стратегія може бути пристосована до несподіваних змін у ситуації.

Здається, Гітлер, чи то інстинктивно, чи то враховуючи досвід інших, усвідомив важливість цих стратегічних істин, які мало хто визнавав до нього. Він застосовував психологічну стратегію у політиці і досяг влади в Німеччині. При цьому він, виявивши вразливі місця у структурі Веймарської республіки, грав на людських слабкостях, по черзі протиставляв інтереси капіталістів інтересам соціалістів, спочатку створив враження, що він прихильник однієї сторони, а потім змінював свої погляди на протилежні. У результаті послідовних і несподіваних маневрів Гітлер досяг своєї мети.

Досягнувши влади в Німеччині в 1933 році, Гітлер поширив цей метод на більший масштаб. Уклавши наступного року з Польщею десятирічний пакт про ненапад (з метою захисту свого східного флангу), він у 1935 році скасував обмеження в озброєнні, на які налягали Версальським договором і в 1936 році знову ввів німецькі війська в Рейнську демілітаризовану область. Того ж року він вправно розпочав замасковану війну, підтримуючи разом із Італією наміри

генерала Франко скинути іспанський республіканський уряд. Це було непрямим підходом до стратегічного тилу Франції і Англії, який мав відволікаючий характер в плані великої стратегії [88].

Послабивши позиції Франції і Англії на заході, а також прикривши себе з заходу реанімованими укріпленнями в Рейнській області, Гітлер отримав можливість спрямувати свої зусилля на схід, приймаючи кроки, які стали подальшими непрямыми ударами по стратегічним основам західних держав.

У березні 1938 року Гітлер вторгся до Австрії і таким чином розкрив фланг Чехословаччини, розбивши одночасно ланцюги, якими Франція оточила Німеччину після Першої світової війни. У вересні 1938 року в результаті Мюнхенської угоди Гітлер не лише повернув Судетську область, але й паралізував Чехословаччину з стратегічного погляду. У березні 1939 року він окупував цю країну і таким чином охопив фланг Польщі [71, с.103].

Цією послідовністю майже безкровних маневрів, виконаних за допомогою «мирних маршів» під прикриттям димової завіси та більш-менш правдоподібною пропаганди, він не лише ліквідував французьке господарство в Центральній Європі та стратегічне оточення Німеччини, але й корінним чином змінив обстановку в Європі на свою користь. Цей процес став сучасним еквівалентом у більшому масштабі і на вищому рівні класичного мистецтва маневру для зайняття вигідної позиції перед вступом в битву. Протягом всього цього періоду могутність Німеччини зростала. Це проявлялося безпосередньо у стрімкому розвитку її озброєння, а опосередковано – у послабленні потужності її можливих головних противників шляхом відокремлення їх від союзників та руйнування коренів їхньої стратегії.

Отже, до весни 1939 року Гітлер почав менше боятися відкритого бою. І в цей критичний момент неправильні дії Англії стали йому на користь, несподівано пропонуючи гарантії Польщі та Румунії, кожна з яких окремо вже була стратегічно ізольована від Гітлера. Англія пішла на це, не отримавши заздалегідь жодних запевнень з боку Росії, єдиної держави, яка могла надати цим країнам ефективну підтримку. Такий необачний крок Англії був найбільш

легковажною відмовою від провадженої нею політики помирання та відступу, яку можна уявити. У той час ці гарантії мали відкрито провокативний характер.

Фактично, надання цих гарантій в регіонах Європи, які фактично були недоступні для збройних сил Англії та Франції, викликало майже непереборне бажання Гітлера напасти на Польщу. Таким чином, західні країни підірвали основи стратегії, яка при їхній ослабленій могутності тепер здавалася єдино можливою. Оскільки замість того, щоб створити сильний об'єднаний фронт для зупинення агресії Німеччини на заході, вони надали Гітлеру сприятливу можливість прорвати цей фронт у його слабкому місці і таким чином досягнути початкового успіху [14].

Раушнінг підкреслює, що Гітлер завжди планував несподівані удари проти слабких чи ізольованих країн, в той час як він перекладав основну вагу на проведення наступальних операцій на плечі своїх противників, оскільки німці значно вище оцінювали силу сучасної оборони, ніж будь-який полководець чи державний діяч союзників. Тепер Гітлер мав сприятливу можливість для здійснення своїх планів. В таких обставинах принципи стратегії Гітлера чітко натякали на необхідність негайного укладення пакту про ненапад з Росією, який гарантував би їй нейтралітет.

Уклавши пакт з Росією, Гітлер почував себе більш впевнено. Якщо б союзники через свої зобов'язання оголосили війну Німеччині, вони автоматично втратили б перевагу оборони і були б змушені вдатися до наступальної стратегії в найневигідніших умовах, не маючи необхідних ресурсів. Якщо б вони спробували вдарити по лінії Зигфріда, вони тільки виявили б свою безпорадність та підірвали б свій престиж. Продовжуючи подібні спроби, вони лише збільшили б свої втрати, зменшивши шанси на успіх в подальшій обороні, коли Гітлер, з свого боку, перейшов би до наступу.

Союзники могли б вийти з цієї складної ситуації та позбавити Гітлера повної свободи дій тільки за допомогою політики санкцій, тобто заходів економічної та дипломатичної блокади Німеччини, а також постачання потенційних жертв агресії з боку Німеччини зброєю. Така політика санкцій

допомогла б Польщі не менше і завдала б значно менше шкоди престижу Англії та Франції та їхнім перспективам у майбутньому, ніж оголошення війни Німеччині в таких не вигідних умовах [14].

В результаті важкості ведення наступу, який французи розпочали на лінію Зігфріда, не було жодних успіхів. Більше того, шум, що піднявся навколо цього наступу, призвів до того, що його невдача завдала ще більшої шкоди престижу союзників. Оскільки німецькі війська стрімко просувалися в Польщі, невдача наступу союзників ще більше посилила страх нейтральних країн перед Німеччиною. Їх довіра була так сильно підірвана, як це не могли б зробити жодні компромісні дії союзників.

Зараз, приховуючи західні оборонні укріплення, як ймовірні порятунки Польщі, Гітлер міг закріпити свої військові перемоги і використовувати політичні переваги. Він міг залишатися в обороні, доки народи Франції та Англії не стомляться від війни, характер якої став для них все більш очевидним. Однак, державні діячі союзників розпочали розмови про наступ задовго до того, як вони отримали засоби перейти від слів до справи. У результаті вони лише спровокували наслідки, на які не були готові. Провокаційний характер розмов союзників надав Гітлеру нову сприятливу можливість і став для нього стимулом випередити їх, першим розпочавши наступ. Хоча багато людей в Англії та Франції вважали, що нейтральні невеликі країни поруч з Німеччиною можуть стати підступами до її флангів, Гітлер сам опинився на флангах союзників, вторгшись, принаймні, в п'ять з цих країн і діючи безжально, що взагалі є характерним для агресора [19, с.70].

У перші місяці війни Гітлер став відноситися позитивно до ідеї збереження нейтралітету Норвегії, оскільки Норвегія прикривала північний фланг Німеччини. Крім того, через норвезький порт Нарвік Німеччина отримувала залізну руду зі Швеції. Тільки відкриті і ознаки того, що союзники планують захопити Норвегію з метою встановлення свого контролю над норвезькими водами та портами, змусили Гітлера попередити їхні дії та окупувати Норвегію.

Тим не менше, окупація Норвегії була запланована Гітлером значно раніше. Вже в 1934 році Гітлер поділився з Раушнінгом та іншими особами своїми поглядами щодо раптового захоплення головних портів на Скандинавському півострові за допомогою кількох одночасних ударів силами невеликих морських десантів, які діяли під прикриттям авіації. Місця для висадки десантів вказали б агенти Гітлера в скандинавських країнах, і самі десантні операції розпочалися б за попередньою умовою про захист цих країн від агресії інших держав.

«Це була б смілива та цікава операція, яка ніколи раніше не проводилася в історії світу», – так говорив «артист» війни. Ця дивовижна мандрівка була здійснена 11 квітня 1940 року і перевищила всі очікування. Гітлер боявся, що на деяких об'єктах висадка десантів може не вийти успішно і тому більше розраховував на захоплення стратегічно важливих пунктів. Однак, фактично він захопив всі заплановані об'єкти, не зазнавши серйозного опору, незважаючи на те, що простягнув свої пальці на північ аж до самого Нарвіка [19, с.72].

Неймовірно легко досягнутий успіх, що був зміцнений провалом спроби союзників вторгнутися в Норвегію, підсилив бажання Гітлера завдати наступний і більш потужний удар, який він планував вже давно. В попередні роки, обговорюючи обставини, при яких він ризикував розпочати велику війну, Гітлер висловив намір, продовжуючи оборонятися на заході, надати противнику можливість першому розпочати наступ, після чого він враз вдарив би по Скандинавії, Голландії та Бельгії, покращив би своє стратегічне становище і запропонував мирні умови західним державам: «Якщо це їм не подобається, вони можуть спробувати вибити мене. У будь-якому разі їм довелося б нести ярмо проведення наступальних дій».

Але зараз обставини змінилися. Гітлер запропонував мир після завоювання Польщі і ця пропозиція була відхилена західними державами. Після такого різкого опору він вирішив застосувати силу для примусу Франції укласти мир і перекинув свої війська на захід для початку наступу восени 1939 року. Сумніви німецьких генералів у тому, що сил вистачить для розгрому

англо-французьких армій та буде сприяння погодних умов, змусили Гітлера відкласти виконання цього наміру. Але разом із затримкою зростало нетерпіння Гітлера і після тріумфу в Норвегії, де фюрер ще раз проігнорував попередження своїх генералів, далі стримувати його було вже неможливо [22, с.297].

Ще при обговоренні можливості такого наступу він заявив: «Я виведу Францію з лінії Мажино, не втративши жодного солдата». Звісно, Гітлер дещо прибрехав, проте його втрати в травні 1940 року були дуже незначні порівняно з досягнутими ним успіхами. Згідно з первинним планом німців, основний удар завдали правим крилом – групою армій Бок. Але на початку 1940 року план був докорінно перероблений і центр тяжіння був перенесений на Арденни. При цьому були враховані аргументи генерала Манштейна (начальника штабу групи армій Рундштадта), що доводив, що наступ через Арденни матиме більше шансів на успіх, оскільки противник менше всього очікує удару з цього напрямку [88].

Найхарактернішою рисою війни на заході було прагнення німецького командування не завдавати прямих ударів та постійно застосовувати непрямі дії, незважаючи на перевагу німців у сучасних засобах нападу. Німці не намагалися прорвати лінію Мажино. Замість цього, завдяки відволіканню уваги нападами на малі нейтральні країни (Голландію та Бельгію), Гітлеру вдалося вивести союзників із їх оборонних укріплень на бельгійському кордоні. Потім, коли союзники просунулися у глибину Бельгії, при цьому німецькі військово-повітряні сили усвідомлено не заважали їхньому просуванню, німці завдали удару ззаду основній групі французьких військ.

Операцію здійснювала ударна група, сформована повністю з танкових дивізій, при цьому ця група складала лише невелику частину всієї німецької армії. Німецьке командування було досить розумним, щоб зрозуміти, що для забезпечення швидкого успіху воно повинно покладатися більше на техніку, ніж на людей. Проте, ударна група була настільки мала, що німецькі генерали сильно сумнівалися в успіху удару. Його було досягнуто завдяки ризикованому прагненню французького командування сконцентрувати майже всі сили лівого

крила для масованого наступу на Бельгію, залишивши лише кілька другорядних дивізій для захисту центрального сектора проти Арденн – гірського лісового району, який французи вважали мало підходящим для дій механізованих дивізій [1, с.305].

Німці, навпаки, використовуючи Арденни і забезпечуючи тим самим несподіваність, показали, що вони добре вивчили урок, що природні перешкоди легше подолати, ніж опір людей, які закріпилися на міцних оборонних позиціях. Також є очевидним, що швидкий розвиток німецького наступу на Седан був полегшений тим, що він послідовно створював загрозу іншим об'єктам і утримував французів у невідомості щодо подальшого напрямку свого руху. Спочатку французи були в розпачі, чи нанесуть німці удар по Парижу чи підуть у тил французьких армій в Бельгії, потім, коли німецькі танкові дивізії рушилися на захід, французи не могли визначити, куди вони вирушають – в бік Ам'єна чи Лілля. Дезорієнтуючи, таким чином, французів відносно істинного напрямку свого руху, німецькі війська швидко просунулись до узбережжя Ла-Машпа.

Тактика німецьких військ відповідала їх стратегії: вони уникали прямих ударів і постійно намагалися знайти уразливі місця, де противник надавав найменший опір. У той час як керівники союзників, зовсім не розуміючи характер сучасної війни, закликали свої армії відбити вторгнення сильними та невтомними контрударами, німецький танковий потік обійшов масивні скупчення піхоти союзників. Можливо, союзники могли б зупинити цей потік, якби їм не було вказано відмовитися від оборони засилених укріплених ліній. Ніщо не могло бути менш ефективним в цих умовах, ніж їхні спроби провести контратаки та нанести контрудари [88].

Поки союзне командування шукало битв, німецьке командування, навчившись з минулого досвіду, уникало їх, намагаючись паралізувати свого противника зі стратегічного погляду. Німці використовували для цього танки, бомбардувальники та парашутистів. Вони створювали хаос у тилу противника і порушували комунікації. З погляду результатів війни в Франції, виглядає

комічною заява фельдмаршала Айронсайда, що генерали протилежної сторони зазнають труднощів через те, що ніхто з них в Першу світову війну не досяг офіцерського рангу вище капітана. Вісім років пізніше Гітлер критикував своїх генералів за те, що вони не бачили нових дивовижних речей, зовсім не мали уявлення, знаходилися в полоні своїх технічних знань. Проте, незважаючи на ці недоліки, деякі з молодших німецьких офіцерів виявили виняткову здатність оцінювати нові ідеї [85, с.63].

Чи знав Гітлер про це, чи ні, але застосовані ним основні методи в обох сферах були вже використані монголами в часи Чингісхана. Під час підготовки до наступу Чингісхан намагався знайти впливових прихильників в інших країнах, які могли б підірвати опір цих країн зсередини, спровокувати заворушення і бути готовими створити новий слухняний йому уряд.

У Гітлера не було потреби підкуповувати таких осіб. Він розраховував на добровільних та недобровільних агентів із середі правлячих класів, на їх корисливу амбіційність, авторитарні нахили та партійний дух. Потім, щоб відкрити шлях своїм військам, Гітлер в потрібний момент використовував штурмовиків, які проникали на територію противника ще в мирний час під видом комівояжерів або екскурсантів і після отримання відповідного сигналу переодягалися у військовий одяг противника. Їх завданням було розгубити комунікації, розповсюджувати неправдиві чутки та, якщо можливо, викрадати видатних громадських діячів. Цей закамouflований авангард німців в інших країнах у свою чергу мав підтримувати парашутистів.

У війні, яку Гітлер намірився вести, фронтальні наступи німців були б або блефом, або простою військовою прогулянкою. Головна увага зверталася на напад на противника з тилу в одному чи іншому вигляді. Гітлер ставився з презирством до фронтальних штурмів та ближнього бою, які є базовими для звичайного солдата. Він розпочинав війну з деморалізації та дезорганізації противника. Крім того, сама війна мала більше психологічний характер: слова замість зброї, пропаганда замість снарядів [89].

Якщо в Першій світовій війні для знищення оборонних споруд противника перед наступом піхоти проводилася артилерійська підготовка, то в майбутній війні Гітлер пропонував передбачено підірвати моральний дух противника. В цій війні мали використовуватися всі види зброї, а особливо пропаганда. «Генерали, незважаючи на уроки війни, хочуть продемонструвати себе такими благородними лицарями. Вони вважають, що війна буде вестися схоже на турніри в середньовіччі. Мені не потрібні лицарі. Мені потрібні революції», – казав Гітлер [92].

Метою війни для Гітлера було змусити противника капітулювати. Він вважав, що якщо воля противника до опору буде паралізована, вбивство стане зайвим, грубим та витратним засобом досягнення мети. Обхідний шлях – введення мікробів у організм опору країни для пригнічення її волі, був би, на його думку, набагато ефективнішим засобом.

Під час Другої світової війни, Німеччина взяла участь у численних військових операціях і довготривалих битвах, які суттєво вплинули на хід цього світового конфлікту. Операція «Барбаросса», Радянсько-фінська війна, оборона Заполяр'я, битва за Ленінград, битва за Крим, битва за Москву, Сталінградська битва, битва за Кавказ, битва за Дніпро – це лише деякі із важливих подій цього часу, які варто розглянути докладніше.

Операція «Барбаросса» представляла собою стратегічну наступальну операцію Німеччини та її союзників проти Радянського Союзу під час Другої світової війни. План цієї операції передбачав проведення швидкої військової кампанії з метою повного розгрому Червоної армії та захоплення європейської частини території Радянського Союзу до лінії Волга – Архангельськ [11].

22 липня 1940 року головнокомандувач сухопутних військ Вермахту, Вальтер фон Браухіч, отримав від Гітлера вказівку почати «теоретичну підготовку» до цієї операції. Під час наради 22 липня Гітлер особисто виклав політичні та військові цілі майбутньої операції, включаючи швидкий розгром Червоної Армії або захоплення території, яка забезпечувала берлінський і

Сілезький промислові райони від радянської авіації та дозволила бомбардувати промислові центри ворога.

Головною метою операції було розгромити Радянський Союз, який примусив би Велику Британію визнати гегемонію Німеччини в Європі. Додатково, план передбачав створення підконтрольних держав, включаючи: Українську державу, федерацію Балтійських держав та Білорусь, а також збільшення території Фінляндії до Білого моря. Попри планований початковий успіх німецьких військ, операцію не вдалося завершити у встановлені терміни, і вона перетворилася на велику та тривалу війну [11].

Німецький генеральний штаб вважав, що радянська система не здатна до великої операції проти Німеччини і що Червона армія буде відступати в глиб країни, намагаючись затягти війну та провести мобілізацію. Тому план передбачав розгром Червоної Армії ще на прикордонних територіях. За планом «Барбаросса» німецькі війська мали зламати фронт радянської армії і завадити відходу ворожих сил вглиб території. Танкові групи грали ключову роль у впровадженні цього плану [11].

На південь від Прип'ятських боліт, група армій «Південь» під командуванням генерал-фельдмаршала фон Рундштеда ставила перед собою завдання провести швидкий прорив танковими силами з району Любліна в напрямку на Київ. Це було зроблено з метою перерізати комунікації військ супротивника, що розташовувалися в Галичині і Західній Україні і були зв'язані з Дніпром. Планом також передбачалось захоплення переправ через річку Дніпро біля Києва та південніше від нього. Це надавало групі армій «Південь» свободу маневрування для подальшої взаємодії з іншими німецькими військами, що діяли на півдні СРСР [62, с.189].

У той час, на північ від Прип'ятських боліт, група армій «Центр» під командуванням генерал-фельдмаршала фон Бок використовувала великі рухомі сили, щоб від східного напрямку, з району Варшави і Сувалок, зробити рішучий прорив у напрямку Смоленська. Потім Німеччина планувала повернути значні сили на північ, де вони мали взаємодіяти з групою армій

«Північ» під командуванням генерал-фельдмаршала фон Леб. Разом ці групи армій планували відкрити спільний фронт для нападу на Ленінград, знищити війська ворога в Балтиці та, можливо, за сприятливих умов, з'єднатися з німецькими військами, які діяли в північній частині СРСР.

У разі раптового і повного провалу ворожих спроб протистояння на півночі СРСР, виникало питання про негайний удар в напрямку Москви. Додатково, армія «Норвегія» мала завдання оточити опорний пункт Мурманськ та, за можливості, захопити його, оскільки він служив базою для ворожих повітряних, сухопутних і морських сил на північному фронті. Але почавши війну, Гітлер та німецьке командування виявили, що їх плани почали розпадатися [62, с.193.]

Німецьке керівництво розташувало значну кількість військ при радянському кордоні ще до завершення кампанії на Балканах. До третього тижня лютого 1941 року, близько 680 000 німецьких солдатів було розташовано на складах біля румунсько-радянського кордону. Готуючись до можливого нападу, Гітлер таємно перемістили близько 3 мільйонів німецьких військ та приблизно 690 000 солдатів до радянських прикордонних районів. Додатково, Люфтваффе виконувала численні місії повітряного спостереження над радянською територією багато місяців до початку нападу.

Хоча Радянське верховне командування відчувало певну тривогу через це, віра Сталіна, що Третій Рейх не ризикуватиме нападом на Радянський Союз негайно після підписання пакту Молотова-Ріббентропа, призвела до повільної радянської підготовки. Такий факт міг не бути помічений іншими країнами, окрім Радянського Союзу. Значно раніше, ніж Німеччина напала, маршал Семен Тимошенко назвав німців «головним і найсильнішим ворогом», а вже в липні 1940 року начальник штабу Червоної армії Борис Шапошников склав попередній план атаки, подібний до того, як міг виглядати фактичний наступ [62, с.195].

З квітня 1941 року німецькі війська розпочали операції «Гайфіш» та «Гарпун», щоб обґрунтувати свої декларації про те, що їх головною метою є

Велика Британія. Ці імітовані підготовки включали концентрацію суден, розвідувальні польоти та навчальні вправи, і тривали протягом багатьох місяців до початку вторгнення. Однак розглядаються причини відстрочки початку операції «Барбароса» від початково запланованої дати 15 травня до фактичної дати вторгнення 22 червня 1941 року (затримка на 38 днів) [62, с.200].

Один із найчастіших аргументів вказує на несподівану ситуацію, яка виникла під час вторгнення в Югославію в квітні 1941 року. Крім того, Фінляндія та Румунія, які не були враховані в початковому плануванні Німеччини, потребували додаткового часу для підготовки до участі в вторгненні. Також слід відзначити, що надзвичайно волога зима тримала річки в повному розливі до пізньої весни, що могло б мати вплив на воєнні дії [86, с.192].

Радянсько-фінська війна, яка проходила у два етапи (від 25 червня 1941 року до 6 грудня 1941 року і від 9 червня 1944 року до 4 вересня 1944 року), що також відома як Війна-продовження або Карельська кампанія, представляла собою конфлікт між фінськими і радянськими військами на Східноєвропейському театрі Другої світової війни. У російській та радянській історіографії цей конфлікт не розглядається як окрема війна, а вважається однією з операцій під час Великої Вітчизняної війни. Німеччина також розглядає свої дії в цьому регіоні як складову частину Другої світової війни [25, с.88].

Конфлікт виник через багато різних суперечностей між фінами та радянськими представниками (пізніше – Фінляндією та СРСР). Однією з таких суперечностей було питання політичного статусу Карелії. Карелія, хоча ніколи не входила до складу Швеції, була місцем, де значна частина населення говорила карельською та фінською мовами. Після отримання Фінляндією незалежності у 1918 році, з'явилися рухи за приєднання Східної Карелії до фінської держави, з метою «врятувати карельців від радянського гніту». У 1922 та 1939 роках карелі піднімали повстання проти радянської влади, але їх жорстоко придушували. Незважаючи на те, що фіни кілька разів піднімали

питання стосовно статусу Карелії в Лізі Націй, СРСР залишив Карелію під своєю владою [25, с.91].

Після підписання Молотова-Ріббентропа Фінляндія була внесена до «сфери державних інтересів» СРСР. Після неуспішної спроби анексувати Фінляндію під час Зимової війни, Вячеслав Молотов відвідав Берлін у листопаді 1940 року, де обговорював «фінське питання» з Адольфом Гітлером. Під час цього розмови Молотову дали зрозуміти, що Німеччина більше не бажає включати Фінляндію до СРСР. СРСР також вимагав змін у внутрішній політиці Фінляндії, зокрема, відставки лідера фінських соціал-демократів Вяйньо Таннера [25, с.93].

У грудні 1940 року німецька влада проінформувала Карла Густава Маннергейма про план операції «Барбаросса». 3 червня 1941 року, у розмові з фінським послом в Москві, Йосип Сталін заявив, що «Радянський Союз бажає дружніх відносин з Фінляндією». Щоб продемонструвати дружбу, Сталін запропонував Фінляндії 20 тисяч тонн зерна. 6 червня 1941 року німецький полковник Кінцель відвідав Фінляндію. Через нього була передана фінському командуванню пропозиція від Німеччини щодо спільних дій проти СРСР [62, с.201].

На початку літа 1941 року Фінляндія домовилася з Німеччиною про спільні бойові дії проти СРСР. Однак фіни встановили певні умови, на яких вони погодилися приєднатися до війни, включаючи гарантію незалежності Фінляндії, повернення кордонів між СРСР та Фінляндією на рівень 1939 року і постачання харчів Німеччиною для фінської армії. Однією з важливих умов було також те, що Фінляндія не має ставати агресором і вступати в війну лише за умови атаки червоноармійських військ.

7 червня 1941 року німецькі війська прибули до Петсамо і пізніше були задіяні в цьому конфлікті. 18 червня Фінляндія почала таємну мобілізацію, а 20 червня фінсько-німецькі війська наблизилися до кордону з СРСР. Також почалася евакуація близько 45000 мирного фінського населення з

прикордонних районів. 21 червня фінське командування отримало інформацію про наближення атаки з боку Червоної армії [25, с.95].

Оборона Заполяр'я – це період бойових операцій між військами Північного і Карельського фронтів, Північного флоту та Біломорської військової флотилії, що відбувались на Кольському півострові, у Північній Карелії та на Баренцевому, Білому та Карському морях з червня 1941 року до жовтня 1944 року. Німецьке командування мало на меті захоплення стратегічно важливих об'єктів на півночі СРСР, зокрема Мурманська та Кіровської залізниці. Для досягнення цієї мети німецькі та фінські війська наносили удари в трьох напрямках – на Мурманськ, Кандалакшу та Лоухі [53, с.39].

З боку Німеччини бойові операції проводила Армія «Норвегія» (з 15 січня 1942 року перейменована в армію «Лапландія») під командуванням Ніколаса фон Фалькенгорста, яка налічувала до 150 000 (згідно з іншими радянськими даними – до 250 000) військових. З 1 червня 1942 року армією керував Едуард Дітль, а з 28 червня 1944 року – Лотар Рендуліч. Армія базувалася в Петсамо та на півночі Фінляндії та включала 5 німецьких та 2 фінські дивізії, що діяли з підтримкою 5-го повітряного флоту Третього Рейху під командуванням генерала Ганса-Юргена Штумпфа, який мав близько 160 літаків на напрямку Мурманська. Група була розгорнута від Варагнер-фіорду до Суоміссалмі.

На початку війни, 22 червня 1941 року, Військово-морський флот Німеччини в північній Норвегії мав 15 тральщиків, 10 сторожових кораблів, 6 підводних човнів, 5 есмінців, 3 міноносці, 1 мінний загороджувач і загалом 55 кораблів. Протягом червня-серпня 1941 року до складу Північного флоту було мобілізовано додатково 35 тральщиків, 29 сторожових кораблів (СКР), 4 мінні загороджувачі, 2 СКР колишніх криголамних пароплавів, 30 катерних тральників і 26 сторожових катерів, які були перероблені з дрейфтерботів та мотоботів [53, с.39].

СРСР виставив на опір такі війська:

– 14-та армія Північного фронту (з 13 серпня 1941 року – Карельський фронт) під командуванням В. О. Фролова. Вона була розташована

в Мурманській області та північній Карелії і складалася з 42-го стрілецького корпусу, включаючи 104-ту та 122-гу стрілецькі дивізії, 14-ту стрілецьку дивізію, 52-гу стрілецьку дивізію і 1-шу танкову дивізію. Ширина лінії оборони армії становила 550 кілометрів. Радянські війська володіли 1500 гарматами і мінометами, а під час наступу їх кількість збільшилася до 2300.

– 7-ма армія, яка складалася з 54-ї, 71-ї, 168-ї та 237-ї стрілецьких дивізій. Загальна кількість радянських сухопутних військ складала 103 000 бійців.

– Північний флот під керівництвом А. Г. Головкин. Флот був розташований в Баренцевому та Білому морях і складався з дводивізійної бригади ескадрених міноносців під командуванням капітана 2-го рангу М.М. Попова, яка включала 7 есмінців (два типу «Новік», один корабель знаходився на капітальному ремонті), 15 підводних човнів, 7 сторожових кораблів, 14 малих мисливців, 2 тральщики, 2 торпедні катери та 116 літаків [53, с.40].

На початковому етапі оборони Заполяр'я радянські армії не мали резервів, і був створений протидесантний резерв у вигляді стрілецького батальйону, який базувався в Мурманську.

Весною 1942 року, німецьке командування готувало контрнаступ в напрямку Мурманська, тоді як радянське командування готувалося до наступальної операції з метою відкинути німецько-фінські сили назад на кордонну лінію. Радянські війська розпочали наступ 28 квітня. Під час Мурманської операції 1942 року і одночасного десанту біля мису Пікшув висадилося 12-та бригада морської піхоти з 6250 військовослужбовців. Незважаючи на відсутність значних успіхів, цей наступ зірвав німецький контрнаступ і 12-13 травня десант був евакуйований. Фронт залишився стійким до жовтня 1944 року.

У липні, радянськими військами був створений Північний оборонний район на півостровах Рибальський та Середній. 19 липня 1942 року, 9 літаків Люфтваффе потопили сторожовий корабель «Штиль» в Ура-губі. 20 липня

поблизу входу в Єкатерининську гавань, головного місця базування Північного флоту, 11 літаків потопили радянський есмінець.

Біломорська військова флотилія, розташована в Архангельську, була призначена для охорони радянських внутрішніх комунікацій, які з'єднували північні райони з Архангельском. Для цього у 1941 році було відкрито військову базу на Йоканьзі, у 1942 році – на Новій Землі, і у 1944 році – на острові Діксон. 16 серпня крейсер «Адмірал Шеєр» вирушив з Нарвіка з метою перешкодити комунікаціям Північного флоту. 26 серпня поблизу острова Білуха в Карському морі, він потопив криголамний пароплав «Олександр Сибіряков» і 27 серпня обстріляв базу Порт-Діксон, при цьому пошкодивши два радянські кораблі. Під час оборони в цьому бойовому дійстві, радянські сили використовували сторожовий корабель «Дежньов» [53, с.40].

З 18 по 21 вересня 1942 року, під час конвою PQ-18, німецько-фінська авіація виконала понад 120 вильотів. З 24 по 27 вересня, крейсер «Адмірал Гіппер», вирушивши з Альта-фіорду, встановив мінні загородження в протоці Маточкин Шар. Протягом 1942 року, німецька авіація проводила постійні нальоти на Кіровську залізницю та Мурманськ, що призводило до частих пожеж у місті.

У 1944 році, Північний флот СРСР отримав 9 есмінців з частки розділу флоту Італії, які передали союзники. Також у 1943 році було передано 10 есмінців типу «АМ» та 5 «ММС», а в 1944 році передано ще 43 великі мисливці «SC» та 52 торпедні катери «Воспер», «ЕЛКО» та «Хіггіс». Під час нацистсько-радянської війни, Північний флот забезпечив проведення 1464 конвоїв (іноді згадують 1471), які прийшли 738 транспортів і відправили 726 транспортів. Загалом було залучено понад 2560 транспортних судів, при цьому 33 з них було втрачено під час атак німецьких підводних човнів. У ході бойових дій в Заполяр'ї, згідно радянським даним, було потоплено понад 400 ворожих кораблів і транспортів.

Блокада Ленінграда тривала в період з 8 вересня 1941 року по 27 січня 1944 року, а отже – 872 дні [2, с.104]. Ця блокада представляла собою часткову

військову блокаду Ленінграду, що утримувалась німецькими, фінськими та іспанськими військами протягом Другої світової війни. Під час блокади населення міста переживало страшний голод і відчувало загрозу артилерійських обстрілів та бомбардувань, особливо в перші два роки блокади (1941-1942).

Певна частина населення міста, яка не мала доступу до спеціальних харчових резервів, постраждала від голоду. Усього під час блокади Ленінграда загинуло понад 641 тисяча цивільних. Десятки тисяч людей також померли після евакуації на «Велику землю». Для забезпечення зв'язку з радянським тилом використовували авіацію та маршрут через Ладозьке озеро, яке залишалось поза зоною досягнення німецької артилерії. Однак пропускну спроможність цього маршруту була обмеженою. Ці страшні умови спричинили велику трагедію та призвели до гибелі сотень тисяч цивільних мешканців міста.

Захоплення Ленінграду було ключовою частиною плану «Барбаросса» та сприймалося німецьким військовим командуванням як важливий етап війни, що передував захопленню Москви. Група армій «Північ» була покликана здійснити цю операцію. Генерал-полковник Франц Гальдер 8 липня 1941 року повідомив, що Гітлер висловив бажання знищити Москву та Ленінград, а для цього планувалось використовувати лише бомбардування та артилерійський обстріл, без використання танків.

Проте, 21 липня 1941 року, Гітлер висловив свою позицію, назвавши Москву лише «географічним об'єктом» і підкресливши важливість Ленінграда. Згідно плану Вермахту, протягом перших двадцяти днів війни німецькі війська на півночі повинні були досягти позицій на південь від Ленінграду, що відзначалося лінією від Мозира до Пярну. Після цього планувалася двадцятиденна пауза для перегрупування військ перед початком другої фази наступу з метою захоплення Ленінграда [2, с.104].

Німецькі війська рушили в напрямку Ленінграду та вже в перших числах вересня прибули до міста практично не зіткнувшись з опорою з боку Червоної армії. Протягом перших 18 днів операції, 4-та танкова армія пододала 600

кілометрів та перетнула ріки Західна Двіна та Північна Двіна. 9 липня німці захопили місто Псков, розташоване за 280 кілометрів від Ленінграду. В середині серпня німецькі війська наблизилися до самого міста, і 4 вересня розпочався артилерійський обстріл міста із зайнятих позицій у Тосно та на Пулковських висотах.

Термін «Битва за Крим» використовується для опису серії боїв та військових операцій, які відбулися на південному крилі радянських військ в рамках Східного фронту під час Другої світової війни (12 вересня 1941 – 12 травня 1944). Ці битви і дії включали у себе зіткнення між радянськими військами та військами Вермахту та румунськими військами та спрямовані були на досягнення стратегічно важливого Кримського півострова [31, с.94].

Битва за Москву, відома також як операція «Тайфун», була однією з наймасштабніших битв Другої світової війни, у якій брали участь радянські та німецькі війська на московському напрямку. Битва складалася з двох основних фаз: оборонної (з 30 вересня по 4 грудня 1941 року) та наступальної (з 5 грудня 1941 по 7 січня 1942 року). Під час оборонного етапу битви були проведені такі фронтові операції, як: Брянська, Вяземська, Можайсько-Малоярославецька, Калінінська, Тульська, Клинсько-Сонячногірська і Наро-Фоминська операції.

Для Адольфа Гітлера та керівництва Третього Рейху захоплення Москви, столиці СРСР і найбільшого радянського міста, було головною метою плану «Барбаросса». Таким чином, в німецькій військовій історії ця битва також відома як операція «Тайфун». Після невдачі у намірі захопити Москву негайно після Смоленська, німецьке командування не відмовилося від своєї мети захопити радянську столицю, але внесло значні зміни до плану «Барбаросса». Битва за Смоленськ, блокада Ленінграду і битва за Київ суттєво затягнули тривалість битви за Москву [10, с.311].

6 вересня керівництво Третього Рейху схвалило план «Тайфун». 16 вересня група армій «Центр» отримала наказ наступати на Москву. 30 вересня розпочалася операція. Німецький наступ на столицю СРСР розпочався 30 вересня 1941 року, коли 2-а танкова група розпочала наступ. 2 жовтня головні

сили групи армій «Центр» перейшли в наступ. Використовуючи значну перевагу на вузьких ділянках фронту, німецькі війська змогли прорвати радянський фронт і за два дні вийти до району Вязьми, за 210 кілометрів від Москви.

Під час цього наступу були оточені 37 радянських дивізій і 9 танкових бригад і понад 600 тисяч радянських солдатів потрапили в полон, лише 85 тисячам вдалося вибратися з оточення. Уже 13 жовтня німці взяли Калугу, 14-го Калінін, а 18-го вийшли на рубіж, віддалений всього лише 110 кілометрів від Москви. Незважаючи на опір радянських військ, до кінця жовтня 1941 року активні бої тривали вже за 80 кілометрів від столиці СРСР [10, с.316].

15 жовтня Державний Комітет оборони СРСР прийняв рішення про евакуацію Москви. Наступного дня почалася евакуація Генерального штабу, військових академій, наркоматів і іноземних посольств в Самару (тодішню Куйбишев). Ця ситуація призвела до паніки в Москві, де десятки тисяч людей намагалися покинути місто і 20 жовтня Державний комітет оборони оголосив стан облоги. 29 жовтня німецькі війська дісталися до Тули, яку вдалося взяти лише 5 грудня. Проте, наступ на Москву відновився 15-16 листопада з північно-заходу і 18 листопада війська обійшли Тулу.

2 грудня німці підійшли до безпосередніх передмість столиці СРСР. Проте, контрудари радянських військ зупинили наступ противника і 3-5 грудня німцям було завдано декілька потужних контру ударів. Наступного дня війська Калінінського і Західного фронтів перейшли в контрнаступ. На цей момент радянські війська під Москвою налічували більше мільйона солдатів і офіцерів. Вермахт відступав від столиці СРСР. А в Північній Африці 18 листопада 1941 англійські війська розпочали наступ і зняли облогу з Тобрука, досягши значних успіхів до початку грудня. У той самий час авіація Великої Британії здійснювала бомбардування об'єктів як на території Німеччини, так і на окупованих німцями територіях. Всі ці фактори поглиблювали негативні наслідки для Німеччини внаслідок поразки під Москвою, яка мала велике стратегічне значення [42, с.114].

При цьому, в такій несприятливій ситуації, Адольф Гітлер взяв ініціативу в свої руки і власноручно оголосив війну ще одному потужному противнику – Сполученим Штатам Америки. Він розраховував, що Японія приєднається до цього кроку, оголосивши війну Радянському Союзу, який вже давно виводив свої сили з Далекого Сходу і перекидалася під Москву [7, с.110].

Наступ був розпочатий 8 січня 1942 року з операції Ржевсько-Вяземської, яка тривала до 31 березня. Радянські війська відкинули супротивника на західному напрямку на відстань 80-250 кілометрів, звільнили Московську, Тульську, а також частину Смоленської і Калінінської областей. До кінця березня група армій «Центр» зазнала втрат понад 330 тисяч осіб. За офіційними даними, радянські війська під час операції втратили 272 320 загиблими. Усього під час битви за Москву загинуло і було втрачено безвісти 926 519 радянських військових, 879 879 було поранено або отримали обмороження. З німецької сторони було втрачено 581 900 осіб, які були вбитими, пораненими або зникли безвісти [42, с.127].

Сталінградська битва (17 липня 1942 – 2 лютого 1943) представляє собою конфлікт між радянськими і німецькими, італійськими, румунськими та угорськими військами в рамках Німецько-радянської війни. Ця битва вважається однією з найсуттєвіших подій Другої світової війни і, поряд з битвою на Курській дузі, стала переломним моментом у ході воєнних дій, після якого ініціатива відійшла від німецьких військ. Сталінградська битва славиться своєю запеклою та кровопролитною природою і вважається одним із найкривавіших конфліктів в історії людства за кількістю загиблих, осіб, що померли від отриманих поранень у лікарнях, та воїнів, які зникли безвісти [87].

Ця битва розділяється на два основних періоди: перший – наступ німецьких військ (з 23 серпня по 18 листопада 1942 року), і другий – контрнаступ радянських військ (з 19 листопада 1942 року по 2 лютого 1943 року). Наступ, розпочатий 28 червня, був успішним, перш за все через те, що радянські війська, які розташовувалися в степу, дали мінімальний опір і почали безладний відступ на схід. Кілька спроб Червоної Армії відновити лінію

оборони завершилися невдачею, оскільки вони були атаковані німецькими військами з боку флангів.

Протягом наступного тижня виникли два основних котли, які незабаром були знищені: один поблизу Харкова на півночі та інший в Ростовській області. У той же час війська Угорщини, разом з 4-ю танковою армією, розпочали наступ на Воронеж і захопили правобережну частину міста 5 липня 1942 року. 17 липня частини німецької 17-ї та 1-ї танкової армій захопили Ворошиловград (сучасний Луганськ), завершивши при цьому окупацію промислово важливого регіону Донбасу [87].

23 липня 1942 року Гітлер підписав директиву № 45, в якій продовжив операцію «Брауншвейг», ключову частину плану літньої кампанії 1942 року. Група армій «А» (в складі 17-ї польової, 1-ї і 4-ї танкових армій) отримала завдання наступити на Кавказ. Група армій «Б» (6-та польова армія) отримала завдання ударити на Сталінград, захопити місто і контролювати переправи між Доном та Волгою.

Під час переміщення 4-ї танкової армії та 6-ї армії виникли затори через поганий стан доріг в Ростовській області. Це призвело до затримки військ. Відтак, Гітлер змінив своє рішення та взяв під свій контроль 4-ту танкову армію, вказавши їй наступати на Сталінград. До кінця липня німці досягли Дону по всій лінії від Воронежа до Ростова-на-Дону. 27 липня, після коротких боїв у місті, вони захопили Ростов і наступного дня досягли міста Калач-на-Дону, розташованого на сході від «Донської дуги», всього за 70 кілометрів від Сталінграду. З цього моменту вони почали використовувати війська своїх італійських, угорських і румунських союзників, щоб захистити свій північний фланг [87].

Після втрати Ростова-на-Дону, Сталін видав наказ № 227, відомий як «Ні кроку назад». Цей документ забороняв самовільний відступ без наказу командування і передбачав створення загороджувальних загонів. В кінці серпня радянське командування розуміло наміри Гітлера і призначило генерал-полковника Андрія Єрьоменка командувачем Південно-Східного фронту.

Єрмоєнко та політичний комісар Микита Хрущов розробили план оборони Сталінграду. У східній частині міста, яка тягнулася вздовж Волги, було розміщено більше військ для оборони. З цих підрозділів була сформована 62-а армія і 1 вересня її командування було доручено генерал-лейтенанту Василю Чуйкову. Чуйков отримав завдання за будь-яких обставин захищати Сталінград.

28 липня 1942 ставка Верховного Головнокомандування для координації дій і поліпшення керівництва військами об'єднала Південний та Північнокавказький фронти в Єдиний Північнокавказький фронт. Йому підпорядковувалися Чорноморський флот та Азовська військова флотилія. Напередодні фронт був створений для відновлення позицій Червоної Армії на південному березі Дону.

1 серпня 1942 року під час жорстких оборонних боїв на Дону в районі станиць Клетська та Цимлянська радянські війська втратили місто Сальськ. В кінці серпня війська 63-ї та 1-ї гвардійської армій розпочали наступальну операцію, яка призвела до визволення Серафимовича і захоплення плацдарму на Дону, з якого в листопаді було запущено радянський наступ на Сталінград. На південь від Сталінграда німецький наступ намагалися зупинити війська 64-ї і 57-ї армій, оперативна група фронту та кораблі Волзької флотилії [87].

З середини січня 1943 року, ще в період Сталінградської битви, Червона Армія розпочала новий значущий наступ проти німецьких та їх союзних військ в районі між річками Дон і Сіверський Донець, що завершився у березні в битві за Харків. Тим часом, німецька армія відступила з Кавказу, але залишила під контролем Новоросійськ та Таманський півострів. Таким чином, за дев'ять місяців після початку німецького наступу лінія фронту повернулася на позиції минулого літа.

Обидві воюючі сторони зазнали важких втрат, але німецькі втрати були більш важкими, особливо через перевагу в людських ресурсах СРСР. Крім того, нацистська Німеччина втратила значну кількість військової техніки, запасів палива та підірвала свій престиж серед союзників. Під час радянського контрнаступу (після 19 листопада 1942 року) Німеччина втратила приблизно

2000 танків та штурмових гармат, близько 3000 винищувачів, бомбардувальників і транспортних літаків, а також понад 10 000 гармат і мінометів, порівняно з 4341 танками і 2769 літаками, які втратила радянська сторона. Німецькій військовій промисловості було дуже важко відновити зростаючі втрати. Для СРСР втрата такої кількості техніки не була критичною і для такої індустріально розвиненої держави відшкодувати ці втрати можна було за кілька тижнів [39].

22 грудня 1942 року Указом Президії Верховної Ради СРСР було встановлено медаль «За оборону Сталінграду», якою нагороджувалися особи, які безпосередньо брали участь у обороні Сталінграда. 1 травня 1945 року місто Сталінград було відзначено званням «місто-герой» на знак визнання героїзму його захисників. Битва за Кавказ, яка тривала з 25 липня 1942 року до 9 жовтня 1943 року, представляла собою зіткнення збройних сил нацистської Німеччини, Румунії і Словаччини з Радянським Союзом під час Німецько-радянської війни за контроль над Кавказом [75, с.322].

Ця битва складалася з двох основних етапів: перший етап – наступ німецьких військ з 25 липня по 31 грудня 1942 року, і другий етап – контрнаступ радянських військ, який тривав з 1 січня до 9 жовтня 1943 року. Початок битви влітку 1942 року був ознаменований наступом німецьких військ з плацдармів на нижньому Дону, охоплюючи сальський, ставропольський і красnodарський напрямки.

Німецьке командування створило групу армій «А» для виконання плану захоплення Кавказу (кодова назва – «Едельвейс»), яка включала в себе 1-шу і 4-ту танкові армії, 17-ту німецьку польову армію, 3-ту румунську армію та частину сил 4-го повітряного флоту під командуванням генерал-фельдмаршала В. Ліста. При цьому радянським військам протистояли війська Південного і частина сил Північнокавказького фронтів, зокрема 51, 37, 12, 18, 56-та армії і 4-та повітряна армія. Під тиском німецьких сил радянські війська відійшли на південь і південний схід, а становище на Північному Кавказі стало дуже напруженим [75, с. 324].

Наприкінці 1942 року німецькі війська зайняли велику частину Кубані та Північного Кавказу. Проте, після поразки під Сталінградом, вони були змушені відступити з цих територій через загрозу оточення. У 1943 році радянському командуванню не вдалося ні замкнути німецькі частини в Кубані, ні нанести їм рішучої поразки. Танкові частини Вермахту (1-ша танкова армія) були виведені з Кубані в Україну в січні 1943 року, а піхотні частини (17-та армія) були вивезені з Таманського півострова до Криму в жовтні. В результаті битви за Кавказ ряд народів Північного Кавказу були депортовані до Сибіру і Казахстану через реальну і передбачувану співпрацю з окупантами [75, с.326].

Битва за Дніпро, яка розгорнулася в період з серпня по грудень 1943 року, представляла собою військову операцію СРСР проти країн Осі під час Другої світової війни на річці Дніпро. Ця битва залучила приблизно чотири мільйони військових з обох боків і охоплювала приблизно 1400 кілометрів лінії фронту, що робило її однією з наймасштабніших та найкровопролитніших операцій у світовій історії. Різні джерела оцінюють кількість загиблих протягом битви від 1,7 до 2,7 мільйонів осіб [4, с.56].

Протягом чотирьох місяців Червона армія вела операцію проти Вермахту, завойовуючи всю Лівобережну Україну, яка була раніше в під контролем німецьких сил. Радянські війська також захопили декілька плацдармів на правому березі Дніпра та відновили контроль над Києвом. Внаслідок поразки Вермахту в цій битві стало очевидним, що подальше просування радянських військ було лише справою часу. Навіть попри те, що німці ще мали певний контроль на правобережній території, обидві сторони усвідомлювали наступну перемогу Радянського Союзу.

Радянські війська змогли подолати найважчий природний рубіж – Дніпро, і німецькі сили були вже не в змозі ліквідувати відвойовані плацдарми на правому березі. Після перемоги в цій битві відносини Сталіна зі своїми союзниками на Тегеранській конференції значно підсилилися, оскільки німецька поразка у Дніпровій битві зробила неминучою її загальну поразку у Другій світовій війні. На цей момент Гітлер вже розумів, що його війська не

зможуть стримати радянський наступ, багато його військових ресурсів було витрачено. З іншого боку, Радянський Союз набував певну перевагу у військовому відношенні [43, с.90].

З радянської сторони, Сталін настоював на подальшому відвойовуванні окупованих територій з самого початку року. Особливий акцент робився на південному напрямку фронту, оскільки промислові регіони України мали велике стратегічне значення завдяки населенню та важливим ресурсам, таким як вугілля і металеві руди, які були необхідні для радянської держави. Тому основна лінія атаки радянських військ була спрямована на південний фронт. Після поразки в Курській битві, німецькі війська втратили будь-яку надію на перехоплення ініціативи в війні. Великі втрати та втрата досвідчених кадрів призвели до того, що Вермахт не мав іншого виходу, як реагувати на дії Червоної армії.

Гітлер розумів, що його війська не здатні стримати радянський наступ, особливо якщо союзники не втручаються в значній мірі. З метою виграшу часу він віддав наказ про будівництво міцної лінії фортифікації для сповільнення наступу Червоної армії, приділяючи особливу увагу природним рубежам, серед яких найважливішими були великі річки. Особливу увагу німецьке командування приділяло лінії оборони на річці Дніпро, яку вважало основою так званого «східного валу». Гітлер вимагав утримувати позиції на Дніпрі за будь-яку ціну [44, с.185].

З радянської сторони, Сталін настоював на подальшому відвойовуванні окупованих територій від самого початку року. Українські промислові регіони мали велике стратегічне значення через велику кількість населення та значні запаси вугілля і металевих руд, які надавали важливі ресурси для радянської держави. Тому основний удар був спрямований на південний напрямок фронту.

Дніпровсько-Карпатська операція (24 грудня 1943 – 17 квітня 1944) була стратегічною наступальною операцією Збройних Сил СРСР проти німецько-румунських військ на Східному фронті Другої світової війни з метою захоплення Правобережної України. На початку грудня 1943 року було

розроблено план операції, згідно з яким 1-й Український фронт мав направити головний удар на Вінницю, Могилів-Подільський та частково на Луцьк і Христинівку, в той час як 2-й Український фронт мав наступати на Кіровоград, Первомайськ та частково на Христинівку. Головним завданням було розгромити головні сили групи армій «Південь» і вийти до Карпат [77, с.273].

Дії 3-го та 4-го Українських фронтів були спрямовані на розгром нікопольсько-криворізького угруповання ворога, відкидаючи супротивника на рубіж річки Південний Буг – Первомайськ – Широке – річка Інгулець [73, с.275].

3.2. Відносини Німеччини з союзними державами

Трьома основними партнерами в гітлерівській коаліції були Німеччина, Італія та Японія і вони пропагували німецьке та італійське панування в Європі та японське панування в Східній Азії. За Троїстим пактом у вересні 1940 року ці три країни утворили союз Осі. П'ять інших європейських країн приєдналися до Троїстого пакту пізніше і стали членами держав Осі. Ці країни включали Болгарію, Хорватію, Угорщину, Румунію та Словаччину і кожна з них, на певному етапі, брала участь у Голокості, вбиваючи євреїв або передавши їх під контроль Німеччини для винищення [1, с.310].

Протистоячи цій коаліції Осі, була антигітлерівська коаліція, яку очолювали Велика Британія, Сполучені Штати та Радянський Союз. Її лідерами були британський прем'єр-міністр Уїнстон Черчилль, президент США Франклін Д. Рузвельт та генеральний секретар Радянського Союзу Йосип Сталін. Ці країни офіційно об'єдналися у союз і підписали Декларацію Об'єднаних Націй 1 січня 1942 року. Інші незалежні держави також підписали цю Декларацію у цей день, і декілька урядів у вигнанні, що перебували під окупацією державами Осі, також приєдналися до неї. Наприкінці березня 1945 року ще двадцять одна держава вступила в війну проти Німеччини і підписала Декларацію.

Зокрема, 3 жовтня 1935 року Італія вторглася в Ефіопію, яка тоді відома як Абіссинія. 18 вересня 1931 року Японія вже захопила Маньчжурію, яка була частиною Китаю. Пізніше, 7 липня 1937 року, Японія вторглася на інші території Китаю, розпочавши війну на Тихому океані. Німеччина почала свою довоєнну експансію в 1938 році, анексуючи Австрію і Судетську область (частину Чехословаччини). У березні 1939 року німці розділили залишок Чехословаччини, створивши протекторат Богемії й Моравії, під контролем Німеччини, та нову державу-сателіта – Словаччину. Агресивні дії цих країн проти інших держав призвели до того, що вони опинилися в ізоляції на міжнародній арені. Для подолання цієї ізоляції всі три нації розпочали наближення та укладання різних договорів і пактів [91].

У 1936 році Італія та Німеччина розпочали зближення через події, які відбулися в той час. По-перше, Ліга Націй ввела санкції проти Італії через її вторгнення в Абіссинію. По-друге, Італія завершила свій союз з Британією та Францією. 25 жовтня 1936 року Німеччина та Італія підписали договір про дружбу, в якому зобов'язалися проводити спільну зовнішню політику [29].

1 вересня 1939 року, через місяць після укладання договору про дружбу, нацистська Німеччина та імперська Японія підписали Антикомінтернівський пакт. Ця угода зобов'язувала обидві країни надавати взаємну підтримку в боротьбі проти загрози, яку представляв Комуністичний інтернаціонал. Незважаючи на те, що в пакті не було згадки про Радянський Союз, він був спрямований проти цієї країни, яка на той момент вела війну з Японією. 6 листопада 1937 року до Антикомінтернівського пакту приєдналася Італія. 22 травня 1939 року Німеччина та Італія підписали Пакт про дружбу та союз, який Муссоліні назвав «Сталевим пактом». Ця угода передбачала військову співпрацю та взаємну оборонну підтримку між цими двома країнами [91].

Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 року, коли Німеччина напала на Польщу. Через два дні Велика Британія та Франція оголосили війну Німеччині. Попри Сталевий пакт, на початку Італія залишалася нейтральною. Проте 10 червня 1940 року, незадовго до того, як Німеччина здобула перемогу

над Францією, Італія приєдналася до війни як союзник Німеччини. Поміж інших дій, італійські війська вторглися в території, що належали британським інтересам в Північній та Східній Африці. 27 вересня 1940 року Німеччина, Італія та Японія підписали Троїстий пакт, офіційно закріпивши союз між цими трьома країнами, які стали відомі як держави Осі [5, с.119].

В рамках Пакту Японія визнала «лідерство Німеччини та Італії в установленні нового порядку в Європі». З свого боку, Німеччина та Італія визнали право Японії на встановлення нового порядку «в великій Східній Азії». Підписані угоди передбачали надання допомоги один одному в разі нападу країни, з якою жодна із підписантів не перебувала на війні на той час. Ця умова призначалася для запобігання втручанням Сполучених Штатів у війну Німеччини та Італії в Європі та Північній Африці. Водночас це також слугувало попередженням для Сполучених Штатів про утримання від втручання у завоювання Японією в Східній Азії [5, с.126].

У липні 1940 року, всього за два тижні після перемоги над Францією, Гітлер прийняв рішення, що наступної весни нацистська Німеччина нападе на Радянський Союз. Для цього Німеччині було необхідно забезпечити сировину, встановити правила переміщення для своїх військ та здійснити співпрацю або отримати підтримку інших європейських держав. Отже, нацистська Німеччина розпочала активно намагатися залучити до Осі ті європейські держави, які відчували симпатії до нацистського режиму. Вона надала економічну допомогу Словаччині та запропонувала Румунії військовий захист і радянську територію. Німеччина також попередила Угорщину, що може відмовитися від своєї підтримки угорської анексії частини територій Чехословаччини та Румунії.

Коли Італія не змогла завоювати Грецію наприкінці осені та зими 1940-1941 років, Німеччина почала непокоїтися щодо забезпечення свого південно-східного флангу на Балканах. Успіх Греції у відсічі італійських військ дав змогу її союзнику, Великій Британії, створити плацдарм на континенті Європи. Тому нацистська Німеччина намагалася залучити Югославію та Болгарію до союзу Осі [2, с.101].

Угорщина приєдналася до союзу Осі 20 листопада 1940 року.

Запросивши та прийнявши німецьку військову місію в жовтні 1940 року, Румунія приєдналася до Осі 23 листопада 1940 року. Румунія сподівалася, що активна підтримка німецького вторгнення до Радянського Союзу та поставки нафти:

- 1) позбавлять її радянської загрози;
- 2) допоможуть повернути Румунії провінції, анексовані Радянським Союзом у червні 1940 року;
- 3) дадуть можливість отримати німецьку підтримку в поверненні Північної Трансільванії.

Таким чином, Словаччина стала політично та економічно залежною від Німеччини та приєдналася до союзу Осі 24 листопада 1940 року [2, с.103].

Початково болгарські лідери відкладали своє приєднання до Осі і протистояли Німеччині, оскільки не бажали втягуватися в війну з Радянським Союзом та виступати проти Югославії, яка була номінальним союзником Греції. Однак, після пропозиції німців передати Болгарії грецьку територію у Фракії та звільнення від участі у нападі на Радянський Союз, Болгарія приєдналася до Осі 1 березня 1941 року [86, с.192].

25 березня 1941 року Югославія, хоч і неохоче, приєдналася до Осі через німецьку обіцянку поважати її нейтралітет у війні проти Греції та відмову від права пропуску для військ Осі. Проте, сербські військові, які заперечували Троїстий пакт, здійснили державний переворот та повалили уряд Югославії, яка підписала цей пакт. Гітлер розлючений цими подіями і 6 квітня 1941 року Німеччина напала на Югославію, а Італія та Угорщина долучилися до інвазії. Югославія була розгромлена, розчленована та окупована державами Осі до середини квітня 1941 року, і фактично не стала однією з держав Осі [86, с.194].

Під час розчленування Югославії, держави Осі створили державу-сателіт під назвою «Незалежна Держава Хорватія», яку очолювали хорвати з фашистського руху усташів. Незалежна Держава Хорватія приєдналася до Осі 15 червня 1941 року. 26 червня 1941 року, всього через чотири дні після нападу

Осі на Радянський Союз, Фінляндія вступила війну проти СРСР як «союзник у війні».

Фіни спрямовували зусилля на повернення території, яку вони втратили під час Зимової війни 1939-1940 років проти Радянського Союзу. Фінляндія ніколи не підписувала Троїстий пакт та не стала офіційним союзником нацистської Німеччини. Але їх співпраця дозволила німецьким військам розташовуватися на їхній території та відбувати спільні дії під час війни. Тому іноді Фінляндію помилково вважають однією з держав Осі [18, с.121].

7 грудня 1941 року Японія вразливо атакувала США в Перл-Харборі. Протягом трьох днів Німеччина та європейські держави Осі оголосили війну Сполученим Штатам [7, с.111]. У відповідь, Сполучені Штати, Велика Британія, Радянський Союз, Китай та двадцять дві інші держави офіційно висловили свій намір співпрацювати, щоб перемогти держави Осі. Ще двадцять одна держава приєдналася до цього союзу до завершення війни.

Отже, на початку 1942 року Німеччина та її союзники опинилися в стані світової війни. Протягом 1943 року значна кількість військових втрат у Європі та Африці стали схилити деякі з держав Осі до послаблення їхніх взаємних зобов'язань. Щодо Італії, ця країна була першою серед держав Осі, що капітулювала. Наприкінці липня 1943 року лідери італійської фашистської партії скинули та заарештували лідера фашистів та італійського диктатора Беніто Муссоліні. Італія здалася союзникам 8 вересня 1943 року. Німецькі сили захопили північну половину Італії та визволили Муссоліні з в'язниці. Потім Муссоліні створив Італійську соціальну республіку, яка базувалася в північному італійському місті Сало і була повністю залежною від Німеччини [60, с.179].

23 серпня 1944 року, після зверження диктатора маршала Іона Антонеску, Румунія перейшла на інший бік конфлікту. Румунські війська воювали разом з радянськими військами до кінця війни. Після відхилення Радянським Союзом пропозиції про перемир'я, Болгарія капітулювала 8 вересня 1944 року. Комуністичноочолюваний Болгарський фронт захисту Батьківщини захопив

владу в болгарському уряді, який підтримував Ось. Потім він оголосив війну нацистській Німеччині.

19 вересня 1944 року Фінляндія підписала перемир'я з Радянським Союзом. У березні 1944 року Німеччина змусила Угорщину погодитися з окупацією німецькими військами. Основною причиною окупації Угорщини були побоювання Німеччини, що Угорщина покине лави Осі, подібно до Італії за півроку до цього. Угорщина так і не капітулювала. Війна за Угорщину завершилася на початку квітня 1945 року, коли Червона армія Радянського Союзу витіснила останні німецькі та угорські війська з території Угорщини.

Наприкінці серпня 1944 року в Словаччині спалахнуло національне повстання проти пронацистського словацького уряду. У відповідь Німеччина окупувала Словаччину для придушення повстання. Словаччина залишалася в Осі, доки радянські війська не захопили її столицю Братиславу на початку квітня 1945 року. Фанатичні залишки хорватських усташів втримувалися в Хорватії до кінця квітня 1945 року, коли їх захопили або витіснили через кордон в окуповану німцями Словенію та Австрію югославські партизани під керівництвом комуністів [42, с.198].

Після самогубства Гітлера 30 квітня 1945 року нацистська Німеччина 8–9 травня капітулювала безумовно. Після поразки всіх своїх союзників по Осі, Японія протягом літа 1945 року воювала сама. Офіційно вона капітулювала 2 вересня 1945 року.

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ ДЛЯ НІМЕЧЧИНИ ТА СВІТУ (1939-1945)

4.1. Голокост та масові військові злочини

Голокост був масштабним, систематичним переслідуванням та вбивством шести мільйонів євреїв упродовж періоду з 1933 по 1945 роки нацистським режимом Німеччини, її союзниками та колабораціоністами. В основі Голокосту лежав антисемітизм, який полягав у ворожості та упередженні до євреїв і був ключовим елементом нацистської ідеології, що виявлялося по всій Європі [28]. Початкові переслідування євреїв у нацистській Німеччині розвивалися та розширювалися від 1933 до 1945 років, з поступовою радикалізацією заходів проти них. Ця радикалізація призвела до масового вбивства шести мільйонів євреїв.

Нацисти атакували євреїв на підставі радикального антисемітизму, оскільки вони проявляли ворожість та ненависть до цієї групи людей [9]. Антисемітизм був основним ідеологічним принципом та ключовою частиною світогляду нацистів. Нацисти неправильно обвинувачували євреїв у соціальних, економічних, політичних та культурних проблемах Німеччини, зокрема у поразці країни в Першій світовій війні (1914-1918). Деякі німці були схильними приймати ці обвинувачення на своїй стороні. Неуспіх у війні, економічна депресія та політичні турбулентності в роки Веймарської республіки (1918-1933) також сприяли посиленню антисемітизму в німецькому суспільстві [28].

Національний соціалістичний режим не був першопрохідцем в антисемітизмі, оскільки це упередження існувало в Європі протягом багатьох століть. У Середньовіччі (500-1400 рр.), антисемітизм базувався на релігійних переконаннях та переконаннях, зокрема на міфі про участь євреїв у смерті Ісуса. Суспільне виключення євреїв та їх дискримінація були історично укоріненими обмеженнями в ранньомодерній Європі (1400-1800 рр.). На

початку сучасної епохи, багато країн послабили юридичні обмеження для євреїв. Проте антисемітизм не зник, і він взяв нові форми, такі як економічний, націоналістичний та расовий антисемітизм [13].

У XIX столітті антисеміти помилково звинуватили євреїв у багатьох соціальних і політичних проблемах індустріального суспільства. Ідеології расизму, еugenіки та соціального дарвінізму хибно обґрунтовували ці стереотипи. Антисемітизм нацистів ґрунтувався на всіх цих аспектах, але особливо на расовому антисемітизмі, який розглядав євреїв як окрему та нижчу расу.

Нацистська партія відзначалася особливо жорстоким формою расового антисемітизму, у якому її світогляд був обумовлений концепцією расової належності. Нацисти вірили в те, що світ поділений на різні раси, з яких деякі перевершують інші. Зокрема, вони вважали німців членами вищої «арійської» раси, яка перебувала в конфлікті з іншими, менш цінними расами.

«Єврейська раса» за їхньою думкою вважалася найнижчою і найбільш небезпечною з усіх. Націонал-соціалісти вважали, що євреї становили загрозу, яку необхідно було виключити з німецького суспільства, інакше «єврейська раса» запорука занепаду і руйнування німецького народу. Нацистське визначення євреїв за расою охоплювало багатьох осіб, які, можливо, ідентифікували себе як християни або не віддавали переваги іудаїзму [20, с.56].

Голокост, який ініціювала Німеччина під керівництвом нацистської партії, відбувався на всій європейській території, яка знаходилася під контролем Німеччини та гітлерівської коаліції. Цей геноцид зачіпав майже всю єврейську спільноту Європи, яка налічувала 9 мільйонів осіб в 1933 році.

Початок Голокосту в Німеччині настав після призначення Адольфа Гітлера канцлером у січні 1933 року. Незабаром після цього режим Німеччини, визнаний Третім Рейхом, виключив євреїв із німецького економічного, політичного, соціального та культурного життя. Протягом 1930-х років режим посилено тиснув на євреїв, щоб змусити їх емігрувати. Але нацистські переслідування євреїв вийшли за межі меж Німеччини. Під час 1930-х років,

націонал-соціалістична Німеччина проводила агресивну зовнішню політику, що досягла свого піку з початком Другої світової війни в Європі у 1939 році. Верхівкою цього була військова та територіальна експансія, що підкорила мільйони євреїв контролю Німеччини [27].

До 1942 року, завдяки анексіям, інвазіям, окупаціям і союзам, нацистська Німеччина контролювала більшу частину Європи та частину Північної Африки. Цей контроль призвів до жорсткої політики та, в кінцевому результаті, масових вбивств єврейського цивільного населення в усій Європі. Націоналісти, їхні союзники та колабораціоністи вбили шість мільйонів євреїв.

У період з 1933 по 1945 роки нацистська Німеччина, її союзники та колабораціоністи втілювали широкий спектр антиєврейських заходів та політики. Реалізація цих заходів різнилася в залежності від місця їх застосування і тому не всі євреї пережили Голокост однаково. Проте, в усіх випадках мільйони людей піддалися переслідуванням лише через їхню ідентифікацію як євреїв.

На всіх територіях, що перебували під контролем Німеччини та її приєднаних областей, переслідування євреїв приймали різні форми:

1. Правова дискримінація, яка проявлялася у вигляді антисемітських законів, включаючи Нюрнберзькі расові закони та інші дискримінаційні закони.
2. Різноманітні форми публічної ідентифікації та виключення, які включали в себе антисемітську пропаганду, бойкот єврейських підприємств, публічне приниження та обов'язкове маркування, такі як єврейська зірка, яку виготовляли у вигляді пов'язок або пришивали до одягу.
3. Організоване насильство, включаючи події, такі як Кришталева ніч, а також інші випадки та погроми (масові насильницькі акції).
4. Фізичне переміщення, що включало примусову еміграцію, переселення, вигнання, депортацію та створення гетто для фізичного переміщення євреїв та їхніх громад.

5. Інтернування, в якому євреї були змушені перебувати в переповнених гетто, концтаборах та таборах примусової праці, де багато з них померли від голоду, хвороб та інших жорстоких умов.

6. Розповсюджені крадіжки та грабежі, включаючи конфіскацію майна, особистих речей та цінностей євреїв, що стали ключовою частиною Голокосту.

7. Примусова праця, коли євреям було наказано виконувати примусові роботи для досягнення воєнних цілей Гітлерівської коаліції або для збагачення нацистських організацій, військових або приватних підприємств [36, с.11].

Внаслідок такої політики життя втратило багато євреїв. Проте, систематичне масове вбивство всіх євреїв не було частиною нацистської політики до 1941 року. Протест, з початку 1941 року нацистські лідери прийняли рішення про масове винищення європейських євреїв. Цей план отримав назву «Остаточне розв'язання єврейського питання».

Національно-соціалістичне «Остаточне розв'язання єврейського питання» («*Endlösung der Judenfrage*») було свідомим і систематичним масовим винищенням європейських євреїв. Це був завершальний етап Голокосту і тривав він з 1941 по 1945 роки. Хоча до початку «Остаточного розв'язання» багато євреїв вже було винищено, переважна більшість єврейських жертв була вбита саме під час цього періоду [45, с.37].

В рамках «Остаточного розв'язання» нацистська Німеччина здійснила масове винищення безпрецедентного масштабу. Використовувалися два основних методи вбивства. Один з них включав масові страти, при яких німецькі підрозділи вчиняли розстріли на околицях сіл, містечок і міст по всій Східній Європі. Інший метод передбачав асфіксію від отруйного газу. Операції з отруйним газом проводилися в спеціальних центрах винищення та за допомогою пересувних газових фургонів.

Німці також вчиняли масові страти в спеціальних місцях на території окупованої Східної Європи. Зазвичай ці місця розташовувалися поблизу великих міст. Серед них були Форт IX у Ковно (Каунасі), ліси Румбула та

Бікерніскі в Ризі, а також Малий Тростенець неподалік Мінська. Німці та місцеві колабораціоністи в цих об'єктах вбили десятки тисяч євреїв із Ковенського, Ризького та Мінського гетто, а також десятки тисяч німецьких, австрійських та чеських євреїв. У Малому Тростенці тисячі жертв були вбиті в газових фургонах. Близько 2 мільйонів євреїв загинуло внаслідок масових страт або в газових фургонах на територіях, захоплених радянськими військами.

На початку 1941 року нацистський режим почав будувати спеціально розроблені стаціонарні центри вбивства в окупованій німцями Польщі. Іноді ці центри вбивства називаються «таборами знищення» або «таборами смерті». На території нацистської Німеччини існувало п'ять таких центрів: Хелмно, Белжець, Собібор, Треблінка та Аушвіц-Біркенау [46, с.39].

Гетто були частинами міст або містечок, де німецькі окупанти змушували євреїв жити в надзвичайно тісних та антисанітарних умовах. Німецька влада часто оточувала ці території стінами або іншими бар'єрами, і євреям було заборонено залишати їх без дозволу. Деякі гетто існували тривалий час, а інші існували лише декілька місяців, тижнів або навіть днів як місця утримання перед депортацією або вбивством.

Німецькі посадовці вперше створили гетто в період між 1939 та 1940 роками в окупованій німцями Польщі. Два з найбільших гетто були розташовані в окупованих польських містах Варшаві та Лодзі. Починаючи з червня 1941 року, німецькі посадовці також організовували їх на ново-завойованих територіях у Східній Європі після нападу Німеччини на Радянський Союз [61].

Життя в цих гетто було надзвичайно важким та небезпечним. Наявність їжі була обмеженою, а санітарні умови та медичне обслуговування практично відсутні. Сотні тисяч людей померли від голоду, захворювань, екстремальних температур та виснаження через примусову працю. Німці також здійснювали убивства ув'язнених євреїв шляхом жорстокого побиття, катувань, свавільних страт та інших форм насильства.

Адольф Гітлер наказував, схвалював та підтримував геноцид європейських євреїв на найвищому рівні. Проте, слід зазначити, що він діяв не один. Мільйони німців та інших європейців брали участь у Голокості. Без їхньої участі, геноцид єврейського народу в Європі був би неможливим. Нацистські лідери поклалися на різні німецькі установи та організації, а також на інші сили Гітлерівської коаліції, місцевих посадовців та організації, а також окремих осіб [61].

Націонал-соціалістична німецька робітничка партія, штурмові батальйони, ескадрилья захисту та інші нацистські організації ініціювали та проводили багато антиєврейських акцій до та під час Другої світової війни. Ці організації включали в себе Службу безпеки, Гестапо, кримінальну поліцію та Поліцію порядку, які здійснювали особливо активну та смертоносну роль у масових вбивствах євреїв Європи. Інші німецькі установи, які брали участь у виконанні «Остаточного розв'язання єврейського питання», включали німецьку армію, національну залізницю та систему охорони здоров'я, німецьку державну службу та систему кримінального правосуддя, німецькі підприємства, страхові компанії та банки [27].

Члени цих установ включали незліченну кількість німецьких солдатів, поліцейських, державних службовців, юристів, суддів, бізнесменів, інженерів, лікарів та медсестер, які взяли участь у здійсненні політики режиму. Проте, прості німці також відіграли роль у Голокості різними способами. Деякі німці відчували задоволення, коли євреїв били або принижували. Інші виражали свій осуд у відношенні до євреїв, вказуючи на расистські закони та норми. Багато німців здійснювали купівлю, захоплення або грабіж майна та речей своїх єврейських сусідів. Участь цих німців у Голокості, серед інших чинників, була викликана ентузіазмом, бажанням кар'єрного зростання, страхом, жадібністю, власними інтересами, антисемітизмом та політичними ідеалами.

Важливо зауважити, що нацистська Німеччина не діяла самостійно під час Голокосту. Вона сподівалася на підтримку своїх союзників і колабораціоністів. У цьому контексті «союзники» означають країни, які були

частиною Гітлерівської коаліції та офіційно були її союзниками. «Колабораціоністи» вказують на режими та організації, які офіційно або напівофіційно співпрацювали з німецькою владою [45, с.38].

Серед союзників і колабораціоністів нацистської Німеччини можна виділити наступні групи:

1. Європейські держави, які були частиною Гітлерівської коаліції, а також інші колабораціоністські режими, наприклад, Режим Віші у Франції. Ці уряди приймали власне антисемітське законодавство та підтримували німецькі цілі.

2. Місцеві чиновники, які отримували підтримку Німеччини, особливо місцева поліція. Ці організації допомагали зібрати, інтернувати та депортувати євреїв навіть у країнах, які не були союзними з Німеччиною, наприклад, Нідерланди.

3. Місцеві допоміжні підрозділи, що склалися з військових, поліцейських та цивільних осіб і підтримувались Німеччиною. Ці загони брали участь у масових вбивствах євреїв у Східній Європі, часто добровільно.

Голокост завершився в травні 1945 року, коли основні союзні держави, такі як Велика Британія, США та Радянський Союз, перемогли нацистську Німеччину в Другій світовій війні [27]. Під час наступу союзників через Європу, вони звільняли концентраційні табори і визволяли в'язнів, багато з яких були євреями. Також союзники зустрічали і визволяли тих, хто вижив після так званих маршів смерті. Ці марші склалися з груп в'язнів концентраційних таборів, які були евакуйовані пішки з таборів під охороною СС.

Але після визволення від нацистського гніту, поневіряння не завершилися. Багато людей, які пережили Голокост і намагалися побудувати нове життя, стикалися з постійною загрозою насильницького антисемітизму та внутрішнім переміщенням. Чимало з них втратили членів сімей, а інші роками шукали зниклих батьків, дітей, братів і сестер. Незважаючи на спроби нацистської Німеччини вбити всіх євреїв Європи, деякі з них вижили. Вживання приймало різноманітні форми, але в кожному окремому випадку

було можливим лише завдяки надзвичайному збігу обставин, вибору, допомозі інших (як євреїв, так і неєвреїв) та чистому везінню.

Менша кількість євреїв вижила в контрольованій Німеччиною Європі. Це стало можливим завдяки рятувальникам. Рятувальні зусилля різнилися від дій окремих осіб до організованих мереж, включаючи як малі, так і великі. По всій Європі були неєвреї, які пішли на серйозний ризик, щоб допомогти своїм єврейським сусідам, друзям і незнайомцям вижити. Наприклад, вони створювали схованки для євреїв, виготовляли фальшиві християнські документи, або забезпечували їх їжею та припасами. Інші євреї вижили як учасники партизанських рухів опору. Врешті, деяким євреям, незважаючи на величезні труднощі, вдалося пережити ув'язнення в концентраційних таборах, гетто і навіть центрах убивства [27].

Незважаючи на завершення Другої світової війни, наслідки Голокосту залишилися невиліковними. Нацистська Німеччина, її союзники та колабораціоністи спустошили або повністю знищили тисячі єврейських громад по всій Європі. Відновлюючи своє життя після Голокосту, ті євреї, які вижили, зіткнулися з травматичною реальністю втрати цілих сімей і громад. Деякі з них повернулися додому та вирішили відновити своє життя в Європі. Але багато інших боялися цього через післявоєнне насильство та антисемітизм. Ті, хто не міг або не хотів повертатися додому безпосередньо після війни, часто опинялися в таборах для переміщених осіб, де доводилося чекати роки, перш ніж вони могли іммігрувати до нових домівок.

Після Голокосту світ намагається впоратися з жахами геноциду, пам'ятаючи про жертви та притягуючи винних до відповідальності. Ці важливі зусилля тривають і сьогодні, спрямовуючи суспільство до забезпечення, щоб подібні жахи більше ніколи не повторилися.

4.2. Внутрішні соціально-економічні наслідки

Внаслідок поразки Нацистської Німеччини в Другій світовій війні її територія була розділена між двома основними блоками: західним і східним. Після війни Німеччина була позбавлена своїх воєнних завоювань і її східні землі були передані Польщі і Радянському Союзу. Холодна війна розділила Німеччину між союзниками на заході та соціалістами на сході.

Німці мали обмежені права в управлінні країною аж до 1949 року, коли сформувалися дві окремі держави: Федеративна Республіка Німеччина (Західна Німеччина), яка обрала шлях парламентської демократії, капіталістичної системи, вільної віросповідання та профспілок. Інша держава, Німецька Демократична Республіка (Східна Німеччина), була значно меншого розміру і керувалася за принципами сталінської тоталітарної системи з комуністичним керівництвом, призначеним Радянським Союзом для включення її в свою сферу впливу.

Внаслідок поразки Німеччини у Другій світовій війні її економіка втратила ознаки ринкової системи і перетворилася на індустріально-мілітаризовану систему, яка постійно виробляла велику кількість озброєнь для масового знищення. Незважаючи на загальну мілітаризацію, німецька економіка не могла повністю задовольнити потреби фронту. Починаючи з кінця 1943 року, в Німеччині виникли серйозні проблеми у всіх галузях господарства. Були порушені зв'язки між окремими економічними комплексами і виникла гостра нестача сировини, пального, людських ресурсів та фінансових ресурсів.

З другої половини 1944 року виробництво в промисловому та сільському господарстві різко зменшилося і відбувся економічний крах. Німеччина зазнала значних людських втрат, зокрема безповоротних втрат близько 7,836 мільйонів осіб (за іншими оцінками – 11-13 мільйонів). Понад 12 мільйонів німців опинилися в полоні, а ще 12 мільйонів стали біженцями [73, с.89].

Матеріальні збитки також були великими, включаючи практично повне руйнування міст та інфраструктури, особливо на сході Німеччини. Країна

також відшкодовувала переможцям репарації у вигляді конфіскації машин, обладнання, цінних предметів, поставок товарів і використання робочої сили німців. Німеччина втратила значну частину свого промислового регіону на Сілезії.

У ході воєнних дій територіальні зміни становили 24% загальної площі країни і включали передачу частини території Польщі та Радянському Союзу. Постійний розкол Німеччини призвів до створення Західного Берліну. Руйнування промислового і сільського господарства призвело до серйозних змін в економіці країни. Соціальні зміни включали в себе масове переміщення біженців, які переселялися з Чехословаччини, Польщі та інших країн Східної Європи. На політичному рівні був встановлений окупаційний режим в період з 1945 по 1952 рік [82, с.516].

Післявоєнний стан економіки Німеччини був вкрай важким. У 1946 році промислове виробництво становило лише одну третину від довоєнного рівня, виробництво сталі скоротилося в сім разів, видобуток вугілля зменшився більш ніж удвічі, сільське господарство було на рівні десятиліть назад, а велика частина промислових підприємств була зруйнована. Німеччина втратила 25% своєї території і кожен другий німець залишився без роботи. Інфляція була високою, діяла карткова система, розорення дрібних підприємців і спекуляція мали руйнівний вплив на життєвий рівень населення. Товарний дефіцит і низька купівельна спроможність марки призвели до збільшення натурального обміну товарів не лише в сфері споживання, але й у виробництві.

Значущу роль у відновленні економіки Німеччини та подальшому економічному розвитку, що спричинив «німецьке чудо», відіграла економічна політика Людвіга Ерхарда. У підготовці до війни і під час ведення її економіка країни функціонувала під жорстким адміністративним контролем, практично втративши ринкову свободу. Під час нацистської диктатури конкуренція та підприємницька активність були придушені, всі політичні та соціальні свободи були скасовані [82, с.521].

В цьому контексті основним напрямком реформ Людвіга Ерхарда стало повернення до ринкових принципів економічного розвитку, зокрема до свободи приватного підприємництва та конкуренції. Ідеологічну основу реформ становило поняття Людвіга Ерхарда про соціальне ринкове господарство, яке поєднує свободу підприємництва, споживання, вибір видів діяльності, професій і робочих місць з активною роллю держави. Економічні реформи Людвіга Ерхарда спрямовувалися на розвиток економічної свободи, зняття монопольного впливу на ринок, та використання підприємницького потенціалу населення.

Новий економічний порядок мав гармонійно поєднувати ринкову свободу, державне регулювання, індивідуалізм і соціальну відповідальність з метою забезпечення добробуту для всіх. Роль держави полягала у визначенні пріоритетів розвитку, нагляду та регулюванні, а також у створенні сприятливого інвестиційного та підприємницького середовища.

Людина була вирішальним чинником та умовою суспільного розвитку для Людвіга Ерхарда. Він підкреслював, що його ідеал передбачав, щоб кожна людина могла сказати: «У мене є достатньо сил, щоб стояти на власних ногах, я готовий нести ризик у житті і бути відповідальним за свою власну долю. Держава, не втручайся в мої справи, але надай мені стільки свободи та залиш мені таку частину від моєї праці, яка дозволить мені самостійно забезпечувати своє існування, свою долю та долю своєї родини» [82, с.523]. Для Людвіга Ерхарда головним завданням держави було не лише максимізувати соціальну допомогу та розподіл соціальних благ, але й створювати умови для розвитку ринкової економіки та ефективного зайняття населення.

Людвіг Ерхард вважав, що в основі відновлення економіки Німеччини повинні були лежати вільна приватна ініціатива та конкуренція в поєднанні з активним державним регулюванням економіки, спрямованим на створення ліберальної ринкової економіки та юридичний захист підприємницької діяльності. Такі заходи державного регулювання, як: низькі податки, вільні ціни, антимонопольне законодавство, система пільг для приватного

підприємництва та захист внутрішнього ринку від зовнішньої конкуренції, створювали умови для реалізації потенційних можливостей суспільства.

Початок впровадження економічної політики Людвіга Ерхарда був пов'язаний із грошовою реформою та реформою цін. У червні 1948 року була проведена грошова реформа, спрямована на ліквідацію знецінених грошей та введення стійкої валюти – нової німецької марки. Переведення старих рейхсмарок у нові дойчмарки відбулося за певним співвідношенням і кожен громадянин отримав певну кількість нових марок. Цей крок допоміг створити стимул до праці та підвищення продуктивності праці [84, с.205].

Грошова реформа також передбачала обмеження грошової маси, що призвело до того, що підприємства змушені були виробляти якісну, доступну для споживачів продукцію та дбати про ефективність своєї діяльності. Реформа цін була побудована на принципах лібералізації. Держава вже не встановлювала жорсткі ціни, але продовжувала контролювати їх. Цей контроль здійснювався через законодавчі акти, які запобігали безпідставному підвищенню цін, а також видавання каталогів «рекомендованих цін», які надавали споживачам інформацію про рекомендовані рівні цін. Були скасовані адміністративний розподіл ресурсів та нормативні документи, які регулювали економічні відносини.

Був прийнятий жорсткий антимонопольний закон, який захищав вільну конкуренцію. Згідно з цим законом, частка однієї компанії на ринку не повинна була перевищувати 33%, двох або трьох компаній – 50%, а чотирьох або п'яти – не більше 65%. Економічна влада монополій була обмежена контролем над цінами, які повинні були встановлюватися на ринку вільно, завдяки взаємодії ринкових сил.

Реформи Людвіга Ерхарда надали значні економічні результати в короткі терміни. За два роки виробництво споживчих товарів подвоїлося і «чорний ринок» зник. Значне підвищення продуктивності праці призвело до зростання заробітної плати, що зменшувало вплив інфляції. Галузі промисловості, такі як машинобудування, приладобудування, оптика та електроенергетика, зросли на

швидкому темпі. Виробництво автомобілів в 1950 році збільшилося на 60%, а електроенергії – на 61,6% порівняно з 1936 роком. З 1956 року обсяг виробництва перевищував рівень виробництва 1936 року вдвічі. З 1953 року ціни стабілізувалися та почали знижуватися [84, с.211].

З 1947 по 1949 роки була проведена аграрна реформа, що зменшила кількість великих юнкерських господарств. Більшість земельних угідь перейшла до середніх і дрібних господарств. Механізація та електрифікація сільськогосподарського виробництва призвели до зростання виробництва при скороченні кількості сільськогосподарського населення.

4.3. Процес «денацифікації» німецького суспільства

Після краху Третього Рейху в 1945 році розпочалася нова боротьба – за свідомість поневолених нацистською пропагандою осіб, тобто самих німців, які спочатку піднесли нацизм до влади, виростили його, а потім підтримували Гітлера і його злочинний режим до кінця. Союзники відразу ж розпочали процес денацифікації Німеччини, спрямований на відновлення країни в коло цивілізованих націй. Нацистських злочинців притягували до відповідальності перед судом, німецькі лідери вибачалися за злочини режиму і німці виплачували компенсації жертвам нацизму протягом десятиліть. Відмова визнавати Голокост у Німеччині розглядалася, як кримінальний злочин.

Після закінчення Другої світової війни союзникам потрапила картотека з даними про 8 мільйонів членів і кандидатів на членство в нацистській партії. Багатьох з них почали арештовувати і відправляти в табори. Денацифікація проводилася в усіх чотирьох зонах окупації. Американці класифікували німців як «дуже поганих», «поганих» і «менш поганих» (схоже на сучасний наратив стосовно класифікації росіян). Американські сили арештували понад 100 тисяч «дуже поганих німців». Американці були суворі та намагалися покарати, англійці наголосили на перевихованні, а французи, які прагнули досягти своїх

цілей через співпрацю з нацистами, взялися за арешти дещо інакше (французька зона була найкорумпованішою) [79].

У радянській зоні денацифікація завершилася раніше, ніж в інших – у 1947 році, оскільки радянський СРСР поширював вину на всіх німців, особливо на верхні соціальні верстви, вважаючи, що промисловці привели Гітлера до влади, а робітники були антифашистами за природою. Велика частина населення була визнана винною. Денацифікація позначилася не тільки на людях, але і на німецькій історії та культурі, оскільки виправляли міфи, пов'язані з націонал-соціалізмом. Параграфи про «славетні перемоги німецької зброї» в історичних підручниках були видалені, а музику Ріхарда Вагнера замінив американський джаз.

Ставлення до нацистського минулого в Федеративній Республіці Німеччина (ФРН) і Німецькій Демократичній Республіці (НДР) відрізнялося. Під тиском західних союзників ФРН була змушена визнати себе правонаступницею Третього Рейху і взяти на себе всю відповідальність за те, що сталося. Крім того, ФРН виплачувала значні компенсації Ізраїлю, що викликало значне невдоволення серед німців [12, с.64].

Перший канцлер ФРН Конрад Аденауер і правляча Християнсько-демократична партія приховували внутрішню політику, намагаючись наголосити, що більшість німців не винна в подіях Другої світової війни. Проте, процеси денацифікації все одно відбувалися. Суди над нацистськими злочинцями тривали до середини 60-их років, включаючи Франкфуртський суд над адміністрацією Аушвіца, який відбувся у 1963-1965 роках.

У НДР існувала інша ситуація. Тут вважали, що вони, на відміну від західних німців, «ні в чому не винні». За підтримки СРСР східні німці позиціонували себе як «антифашисти». Навіть Берлінський мур офіційно називався «Антифашистським оборонним валом». Навіть не зважаючи на те, що багато співробітників таємної поліції Штазі були колишніми членами СС (також іншими нацистськими організаціями) [40, с.298].

Серйозні дискусії про масштаби Голокосту і злочинів, які сталися на сході Німеччини, в НДР практично не відбувалися, подібно до СРСР. Навіть табори смерті не обговорювалися, а всі жертви вважалися безіменними «жертвами гітлерівського режиму». Це було сформовано в межах радянської пропаганди, яка, якщо взагалі визнавала масові вбивства радянських громадян, не зазначала національності жертв.

Після об'єднання Німеччини стало очевидним, що західні підходи, зокрема ті, що були в ФРН, дали кращі результати, порівняно з ідеологічним тиском східної частини Німеччини. Це призвело до поширення неонацистської ідеології на сході Німеччини. Наприклад, неонацистська банда «Націонал-соціалістичне підпілля» почала набирати популярність і була активною на території Саксонії.

Майже до кінця 50-их років багато німців переконували себе, що Гітлер був ефективним лідером і він підвищив статус Німеччини, зробивши її «великою країною». За їхньою думкою, проблемою були його співробітники, які подавали неправдиву інформацію і надавали недоцільні поради. Понад 70% німців відкидали спільну відповідальність за війну і більшість уникали обговорення минулого. Денацифікація спричинила ворожість і опір у німецькому суспільстві [79].

Проте, починаючи з кінця 50-их років, почали з'являтися перші літературні твори, які намагалися переосмислити трагічне минуле. Хоча багато звичайних німців можливо не читали поезії Інгеборг Бахман і роману «Жерстяний барабан» Гюнтера Грасса, інтелектуали обговорювали їх твори. Дискусії також включали істориків і філософів, і поступово розпочалася суспільна дискусія, спочатку в обмежених колах, а потім на більш широкому рівні через ЗМІ.

Але теми колективної відповідальності та причетності звичайних німців до злочинів Гітлера в офіційному дискурсі з'явилися лише після студентських протестів в кінці 60-их років. Молоде покоління німців, народжене після війни, почало звинувачувати своїх батьків у замовчуванні проблем минулого і

приховуванні підтримки націонал-соціалізму. Під тиском молоді влада почала реагувати. З кінця 60-их в історії було введено навчання складної історії Другої світової війни в школах і німецькі вчителі визнавали, що ці злочини були скоєні Німеччиною.

У 1969 році соціал-демократи під керівництвом Віллі Брандта прийшли до влади в ФРН і проголосили програму «подолання минулого», як основу демократизації німецького суспільства. Розкаяння за злочини, скоєні німцями під націонал-соціалізмом, стали важливою частиною німецької історичної свідомості. Один з найяскравіших моментів став колінопреклоніння Віллі Брандта в 1970 році перед пам'ятником героям Повстання у Варшавському гетто. Більшість населення вважала цей символічний жест незначним і зайвим, але це сприяло обговоренню теми історії [12, с.69]

Також важливо відзначити, що масове мистецтво, зокрема американський серіал «Голокост», який вийшов на німецьких екранах у 1978 році, відіграло важливу роль у пробудженні німців. Більше 20 мільйонів німців переглянули цей серіал, що становило майже половину дорослого населення Німеччини. Це допомогло зняти табу і розпочати відкрите обговорення минулого.

Успіх денацифікації був спровокований ще одним фактором – економічним, оскільки завдяки Плану Маршалла німецька економіка почала стрімко відновлюватися. Західні німці поступово покращували свій рівень життя з кожним роком. Якщо б ситуація була навпаки, із погіршенням економіки, неясно, як би люди сприйняли процес денацифікації. У Австрії віра в «нове економічне диво» в сутності призвела до ігнорування будь-яких рефлексій щодо минулого, і країна практично ввела на це мораторій.

Поміж німців також були видатні історики та філософи, такі як Карл Ясперс і Юрген Габермас. Карл Ясперс у 1946 році написав важливу роботу «Питання про провину», де розглядав різні аспекти провини, включаючи кримінальну, політичну, моральну і навіть метафізичну провину. Він підкреслював розрізнення понять «провина» та «відповідальність» і

стверджував, що «Кожна людина відповідає разом з іншими за те, як нею правлять» [12, с.72].

Спочатку книга Ясперса викликала значний негативний відгук у німецькому суспільстві. Студенти бойкотували його лекції, а колеги звинувачували його в тому, що він, начебто, «продався НАТО». Проте, виявилось, що ідеї філософа були правильними і важливими для німецького суспільства. Карла Ясперса зараз вважають «батьком нової Німеччини».

Юрген Габермас, який був істориком за фахом, наслідував ідеї Ясперса і став одним із провідних учасників «суперечки істориків» наприкінці 80-х років. Він наголошував, що німці повинні пам'ятати страждання тих, хто був вбитий їхніми попередниками. Він запропонував концепцію постнаціонального «конституційного патріотизму», пов'язаного з універсальними цінностями прав людини, демократії та ліберальної свободи.

Отже, денацифікація була важливою для німецького суспільства. Однак, це було можливо лише після закінчення війни і перемоги союзників над нацизмом. Німцям довелося пройти складний шлях очищення від впливу нацистської пропаганди і процес переосмислення нацистського минулого триває і донині, переважно на особистому та громадянському рівні. Можливо, цей досвід буде корисним при подібних процесах, таких як «депутінізація» в Росії, але розмір та складність завдання у великій країні, як Росія, вимагають індивідуального підходу.

ВИСНОВКИ

На підставі проведеного дослідження можемо зробити ряд висновків:

1. Версальський мир після Першої світової війни залишив невирішеними численні проблеми та спричинив дисбаланс у міжнародних відносинах. Ця угода вимагала від Німеччини великих обмежень, а також запровадила репарації та демілітаризацію. Ці умови сприяли економічному та політичному тиску в Німеччині, спричинивши велике невдоволення населення.

Прихід до влади Націонал-соціалістів, під керівництвом Адольфа Гітлера, був наслідком соціальної нестабільності та незадоволеності серед німців. Нацисти використали цей недолік і обіцяли відновити Німеччину до статусу великої світової держави, щоб здобути підтримку. Під їхнім керівництвом була впроваджена агресивна зовнішня політика, яка призвела до Другої світової війни та жахливих злочинів проти людства.

Версальський мир та прихід нацистів до влади підкреслюють важливість адекватної реакції на міжнародні кризи та умови перемир'я. Завдяки цим історичним подіям можемо вивчити важливі уроки про необхідність справедливого миру та запобігання політичним катастрофам, які можуть мати важкі наслідки для всього світу.

2. Політичні реформи та перетворення, які відбулися в Німеччині під націонал-соціалістичним режимом Адольфа Гітлера, були радикальними і призвели до кардинальних змін у політичному, соціальному та економічному житті країни. Націонал-соціалісти встановили однопартійну систему, де єдина дозволена єдина політична партія (Націонал-соціалістична німецька робітничка партія). Це призвело до ліквідації політичної конкуренції та поглибило авторитарну природу режиму.

Націонал-соціалісти скасували демократичні інститути та обмежили громадянські свободи. Вони встановили цензуру, що призвело до загального пригнічення опозиції та свободи слова. Крім того, за їх ініціативою було об'єднано посади президента та канцлера в одній особі, що надавало Гітлеру необмежену владу та контроль над урядом та армією.

Режим впровадив широкомасштабну репресію та державний терор, спрямований проти політичних опонентів та незгодних. Націонал-соціалісти зробили реформи в економіці, спрямовуючи її на воєнний курс, що підготувало Німеччину до Другої світової війни. Також були прийняті антисемітські закони, які стали передвісниками Голокосту та інших злочинів проти людяності. В цілому, політичні реформи під націонал-соціалістичним режимом в Німеччині відображають диктаторську та тоталітарну сутність режиму та спричинили великий негативний вплив на всі сфери життя країни та на міжнародні події.

3. Військова стратегія та плани Адольфа Гітлера були ключовими чинниками, що призвели до Другої світової війни та формували подальший розвиток подій. Гітлер вирішив втягнути Німеччину у війну з метою відновлення територій, втрачених під час Першої світової війни і розширення «житниці» нації шляхом анексії сусідніх територій. Його стратегія базувалася на ідеях «лебенсрауму» (простору для життя) та расистському переконанні в перевазі арійської раси.

Гітлер велику увагу приділяв стратегії блискавичної війни, яка передбачала швидке переміщення військ та концентрацію ударних сил на важливих напрямках. Ця стратегія була вперше застосована під час інвазії у Польщу в 1939 році і далі розвивалася під час кампаній в Франції, Бельгії та на Сході. Диктатор планував створити велику імперію, що охоплювала багато країн та націй. Його стратегія включала анексію частини Польщі, вторгнення в Україну та Росію, а також контроль над значущими економічними ресурсами.

Гітлер розробив плани щодо експансії на Захід і війни з Францією та Великою Британією. Ця стратегія спричинила близькість до реалізації «Плану Барбаросса» – нападу на Радянський Союз, який відбувся в червні 1941 року. Він сприяв розробці та впровадженню нацистських збройних сил та озброєнь, включаючи танки, авіацію та удосконалення ракетних технологій.

4. Друга світова війна виявилася найбільш руйнівною війною в історії людства. Вона розгорнулася на численних фронтах, включаючи фронт в Європі та фронт в Тихому океані. Війна змусила велику кількість країн та націй

вступити в конфлікт і це призвело до великої кількості сутичок, битв, військових операцій і обміну ударами. Деякі з найважливіших битв та операцій включають Битву за Сталінград, Битву під Курськом, Битву за Москву, Операцію «Барбаросса», Битву за Дніпро та Крим та численні інші події, які визначили хід війни.

Важливо відзначити, що Друга світова війна завершилася з великими жертвами та руйнацією, призвівши до створення Організації Об'єднаних Націй та пересортування геополітичних відносин у світі. Війна стала рішучим фактором у подальшому розвитку подій, який сформував сучасний світовий порядок і приніс численні виклики для глобальної спільноти.

5. Відносини Німеччини з союзними державами в період 1939-1945 років були визначені Другою світовою війною, що стала однією з найбільших і найдраматичніших подій ХХ-го століття. Цей період характеризується складними дипломатичними відносинами, агресивними діями Німеччини, важкими переговорами та великими людськими і матеріальними втратами.

Початок періоду відзначився розв'язанням Другої світової війни внаслідок нападу Німеччини на Польщу у вересні 1939 року, що призвело до реакції Великої Британії та Франції, які оголосили війну Німеччині. Розвиток подій призвів до утворення антинімецької коаліції, включаючи СРСР, США та інші держави. Важливою подією війни було вступ СРСР до бойових дій в 1941 році після нападу Німеччини на Радянський Союз. Це об'єднало сили союзників у боротьбі проти нацистської Німеччини. Спільні зусилля союзників привели до розгрому нацистської Німеччини в 1945 році.

6. Голокост і масові військові злочини, вчинені Німеччиною під час Другої світової війни, є одними з найжахливіших і найшокуючих подій в історії людства. Ці події відображають масштаби зла, які можуть виникнути внаслідок расизму, ідеологічного фанатизму та масового насильства.

Голокост, який був систематичним та масовим винищенням єврейського населення та інших «непотрібних» груп, включаючи ромів, інвалідів та політичних опонентів, позначився масовими вбивствами, концтаборами та

жахливими умовами життя в'язнів. Загинуло мільйони невинних людей і Голокост став символом злочинів проти людства та геноциду. Військові злочини, вчинені Німеччиною під час війни, включали в себе: масові розстріли, насильство, тортурами, голодоморами, тисячі жертв серед цивільного населення та спалення міст і сіл.

7. Внутрішні соціально-економічні наслідки Другої світової війни для Німеччини були руйнівними та тривожними і вони значно вплинули на життя населення та економіку країни. Війна призвела до глибоких змін і викликала важкості, які тривали кілька десятиліть. Німеччина понесла великі матеріальні втрати внаслідок зруйнованої інфраструктури, знищених міст і промислових регіонів, а також втрати людських ресурсів через велику кількість жертв війни.

Країна зазнала серйозної економічної деградації. Гіперінфляція після Першої світової війни вже поклала початок економічній нестабільності і Друга світова війна ще більше поглибила цю кризу. Зруйнована економіка, втрата територій і репараційні платежі призвели до труднощів у відновленні.

Соціальний ландшафт також зазнав змін. Велика кількість ветеранів та внутрішньо переміщених осіб шукали нове житло і працю, що створювало конкуренцію на ринку роботи та житла. Внутрішні політичні наслідки включали розділення Німеччини на західну і східну частини, які були під впливом різних суперницьких сил – Західні сили та Радянський Союз. Це розділення призвело до подальших конфліктів та суперництва.

8. Процес «денацифікації» німецького суспільства після Другої світової війни відіграв важливу роль у відновленні та переосмисленні Німеччини після нацистського режиму. Цей процес мав на меті видалення нацистської ідеології та впливу в усіх сферах суспільства та політики. В рамках «денацифікації» проводилися різноманітні заходи, включаючи: демілітаризацію, реформу освіти, перепис усіх національних соціальних, політичних та культурних організацій, а також ліквідацію нацистських символів та пропаганди. Особи, які брали участь у злочинах проти людяності, підлягали засудженню та кримінальному переслідуванню.

Цей процес сприяв відновленню демократичних інститутів, підтримці прав людини та дотриманню міжнародних норм та стандартів. Він також сприяв відновленню історичної пам'яті про злочини нацистського режиму та пам'яті жертв Голокосту. Ці дії стали важливим кроком у створенні нового, демократичного та більш гуманного суспільства в Німеччині після війни, які стали важливою

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арон Р. Мир і війна між націями / Пер. з фр. В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук. Київ: Юніверс. 2000. 688 с.
2. Бадах Ю. Друга світова війна (1939-1945 рр). Вісник КНТЕУ. 2010. С. 93-108.
3. Баранов Г.Б. Історичні аспекти політичного і соціально-економічного стану Німеччини 1930-х років. Гуманітарний вісник ЧДТУ. Серія: Історичні науки. 2019. Том 31. Випуск 15. С.84-92.
4. Битва за Дніпро: до 70-річчя визволення Києва від нім.-фашист. загарбників: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 31 жовтня 2013 р. / Відп. ред. Р.І.Пилявець. Київ. 2013. 290 с.
5. Білоконь А.О. Німецько-японські відносини напередодні Другої світової війни (1933-1939 рр.). Дис... канд. істор. наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Миколаїв. 2019. 333 с.
6. Білоконь А.О. Німецький націонал-соціалізм та його періодизація. *European philosophical and historical discourse*. 2018. Volume 4. Issue 3. P. 21-27.
7. Білоконь А.О. Становлення дипломатичних відносин між Німеччиною та Японією 1933-1936. Аркасівські читання. Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції. м. Миколаїв. 27- 28 квітня 2012 р. Миколаїв. 2012. С. 110-111.
8. Білоус В.С. Із когорти відважних: війна і долі. Дослідження сторінок Другої світової війни методом усної історії. Усна історія: теорія і практика досліджень на сучасному етапі: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, 29–30 жовтня 2020 р. Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва. Вінниця. 2020. С.160-164.
9. Білявцева Д.О. Голокост: причини і наслідки трагедії народу. Голокост в Україні: академічний, комеморіальний та освітній аспект. URL:

<https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/902af0f3-15be-438c-b382-d68c0aa438f7/content#page=9>.

10. Бобилева С.Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. Дніпропетровськ. 2003. 528 с.

11. Бозен Р. «Операція Барбаросса»: війна на знищення. URL: <https://www.dw.com/uk/operatsiia-barbarossa-viina-na-znyshchennia/a-57985158>

12. Бойко М., Іванов О. Проведення політики денацифікації Німеччини в американській зоні окупації (1945-1949 рр.). Європейські історичні студії. 2018. №10. С. 63-81.

13. Венгерська В. Антисемітизм та його вплив на особливості пам'яті про жертви недемократичних політичних режимів. URL: <http://surl.li/nacbx>.

14. Гаврилів І.О. До питання початку Другої світової війни: правда і домисли. URL: https://vlp.com.ua/files/24_5.pdf.

15. Газін В.П. Еволюція агресивних планів Гітлера в 1924-1932 рр. Творчі вершини вченого: збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження доктора історичних наук, професорка М. Г. Кукурудзяка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. 1998. С. 249-254.

16. Газін В.П. Агресивні плани націонал-соціалістів в контексті східної політики Ваймарської республіки. Історико-політичні проблеми сучасного світу: зб. наук. статей. Чернівці: Рута. 2002. Т. 9. С. 40-47.

17. Гетьманчук М. Військові формування СС нацистської Німеччини – «Європейська армія» А. Гітлера. Scientific Collection «InterConf». 2022. №21(109). С. 215–229.

18. Гриневич В. А. Радянсько-фінляндська війна 1939–1940. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наук. думка. 2012. Т. 9. С.121.

19. Грицюк В., Лисенко О., Кидонь В. Пролог німецько-радянської війни: політичні та військово-стратегічні аспекти. Український історичний журнал. 2021. № 3. С. 56-79.

20. Грінберг М. Символи ненависті. Київ: Українська Гельсінська спілка з прав людини. 2021. 47 с.
21. Гупало К.П. До питання створення концентраційних таборів Німеччиною в 1933-1945 рр. Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал. 2018. №1(6). С.172-176.
22. Давлетов О.Р. Німеччина на шляху до Другої світової війни: від Веймарської республіки до Третього Рейху (1928-1935 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. XXXVIII. С.294-299.
23. Дмитрашко С.А. Націонал-соціалізм як політична модель тоталітарного панування: дис. канд. політ. наук: 23.00.02; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса. 2015. 226 с.
24. Дмитрашко С. Праворадикальні тоталітарні рухи I-ї половини XX століття: італійський фашизм і німецький національний соціалізм. 2014. С. 188-199. URL: <http://surl.li/nassy>.
25. Донченко С. Радянсько-фінська війна. Грані. 2019. Том 22. № 6. С.86-95.
26. Економіка Німеччини 1933–1939 роки. URL: https://sensor.net.ua/forum/2496521/ekonomka_nmechchini_19331939_ekonomchne_divo/sortby/tree/order/desc/page/2#comments.
27. Енциклопедія Голокосту. Адольф Гітлер. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/adolff-hitler>.
28. Жиряков О.Ю. Правова ізоляція євреїв у Третьому Рейху в 1933-1935 рр. URL: <http://surl.li/nacdf>.
29. З архіву: «велика шумиха» Гітлера та шкідники-переписники населення у Сталіна (1936-1937). Проект Укрінформу з нагоди сторічного ювілею агентства: «100 років – 100 новин». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2429088-z-arhivu-velika-sumiha-gitlera-ta-skidnikiperepisniki-naselenna-u-stalina-19361937.html>.

30. Ількова О.Г. Легендарний У-2 в роки Другої світової війни. Цивільна авіація України в роки Другої світової війни: матеріали науково-практичної конференції присвяченої 70-річчю визволення України від нацистських окупантів. Київ, 17 листопада 2014 р., Національний авіаційний університет. Київ: НАУ. 2015. С. 22-27.

31. Кавун А.А. Стосовно втрат Кримського фронту в 1942 році. Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – початок ХХІ ст.: тенденції та закономірності. Збірник наукових праць / Кол. авторів. За ред. С.В. Сидорова. Київ: Компринт. 2016. Вип. 5. С.93–95.

32. Кіянка І. Німецький нацизм: від популістських обіцянок до авторитарної диктатури. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2014. Випуск 26. С.21-26.

33. Коваленко В.Ф. Законодавче оформлення нацистського режиму в Німеччині в 30-40 рр. ХХ століття. Вісник університету «Україна». 2016. №1. С.31-38.

34. Кондратенко О.В. Національна демагогія німецьких нацистів в період Веймарської республіки. URL: <http://surl.li/nacdl>.

35. Кондратенко О.В. Національна ідея на озброєнні німецьких нацистів в період Веймарської республіки. Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: стат. та матеріали IV Міжнар. наук.-прак. конф., присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (9–10 квіт. 2013р., м. Луганськ)/Під ред. М.С. Бурьяна. Луганськ: Віртуальна реальність. 2013. С.79-83.

36. Корюківська трагедія: наймасовіший злочин гітлерівців. Березень 1943 р.: бібліогр. покажч. / Скл. Т.В. Сіренко, Л.В. Студьонова; авт. вступ. ст. С.В. Бутко; ред. І.Я. Каганова, відп. за вип. І.М. Аліференко. Чернігів. 2013. 27 с.

37. Кошеля Є. Опір нацистському режиму та замах на життя Гітлера в Німеччині. Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір: матер. VI наук.-практ. конф. молодих вчених, аспірантів та

студентів (м. Івано-Франківськ, 11 травня 2023 року). Івано-Франківськ, 2023. С. 65-71.

38. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка 1918–1933 рр. Київ. 2008. 323 с.

39. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Німеччина. Країни світу і Україна. Енциклопедія. Том 1. URL: https://elibrary.ivinas.gov.ua/481/1/Entsyklopedia_verska-324-361.pdf

40. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав України. Український центр вивчення історії Голокосту. 2012. 368 с.

41. Левчук С.С. Політико-правові аспекти встановлення нацистського режиму в Німеччині 1933-1945 рр. Від громадянського суспільства – до правової держави: міжнародна конференція молодих вчених та студентів, 24 квітня 2015 р., м. Харків: Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2015. С.221-228.

42. Левітас Ф. Друга світова війна: Український вимір. Київ: Наш час. 2012. 272 с.

43. Лисенко О., Пилявець Р. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії. Український історичний журнал. 2019. № 4. С. 88-117.

44. Лисенко О.Є. Битва за Дніпро як об'єкт історіописання. Битва за Дніпро: до 70-річчя визволення Києва від німецько-фашистських загарбників: Мат. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 31 жовтня 2013 р. С.183–195.

45. Лісна І.С. Антисемітизм як офіційна політика націонал-соціалістичного уряду Німеччини. VII Юридичні могилянські читання: Всеукр. наук. - практ. конф.: програма та тези / ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили. 2022. С.36-39.

46. Лозовий В.С. Політика декомунізації в Україні та денацифікації в Німеччині: проблема відповідальності за скоєні злочини. Вісник Кам'янець-

Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. 2016. Випуск 9. С.296-301.

47. Лук'янішин О.О., Рубежов Б.С., Бойчук Д.С. Об'єднана Європа очима керівництва нацистської Німеччини. Наукові інновації та передові технології. 2023. № 6(20). С.264-274.

48. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Т.1. Київ. 2010. С.83–142.

49. Маханьков Д. В. Зовнішня політика Німеччини в 30-х роках. Питання нової та новітньої історії: збірник наукових праць молодих науковців, аспірантів, магістрантів, студентів. Вип. 3. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського. 2015.С. 63-66.

50. Михайлюк М. Щоденникові записи Віктора Клемперера як джерело для дослідження особливостей антисемітської політики в нацистській Німеччині. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2016. №25. С.438-457.

51. Мілова М., Дмитрашко С. Тоталітарні режими: ідеологічне обґрунтування цілей, форм і методів володарювання. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2012. Випуск 24. С.51-55.

52. Наджафаров Д.Г., Гінцберг Л.І. Рання історія нацизму. Боротьба за владу. Питання історії. 2004. №10. С. 23–24.

53. Нечаєва Я.Є.Визначні битви в Другій світовій війні. День пам'яті та примирення: зб. матеріалів круглого столу, м. Харків, 07 травня 2021 р. Харків. 2021. С.39-41.

54. Остапенко В.С. Тоталітарні держави Європи. Німеччина. Історія України. 2006. №2.

55. Охрименко А.Д. Політичні передумови початку Другої світової війни. День пам'яті та примирення: зб. матеріалів круглого столу, м. Харків, 07 травня 2021 р. Харків. 2021. С.42-44.

56. Пінцак В., Онутчак О. Еволюція німецького питання у зовнішній політиці західних держав та СРСР у період Другої світової війни. Історична панорама. 2013. Вип. 17. С.107-124.

57. Потехін О., Клименко Ю. Дилема оборона-напад у рейнській та мюнхенській кризах та гіпотетичний союз як засіб стабілізації в Європі напередодні Другої світової війни. Вісник Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці. 2011. №1-2 (21-22). С.45-59.

58. Пронь С. Дипломатія Німеччини щодо Польщі та України напередодні Другої світової війни. Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили. 2008. Вип. 2. С. 99-102.

59. Пронь С.В. Мюнхенська політика західних країн: дипломатична передісторія війни. Наукові праці. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. 2006. Вип. 49. Т. 62. С. 77-80.

60. Пронь С.В., Пронь Т.М., Циватий В.Г. Міжнародні відносини та зовнішня політика: системна історія 1914-2014 років: навч. посіб. Вид. 2-ге, допов. і переробл. Миколаїв: Іліон, 2014. 243 с.

61. Раєвський Д., Спірін Є. Гітлер намагався дистанціюватися від Голокосту, а більшість німців здогадувалися про долю євреїв. Коротко переказуємо нову книгу Фолькера Ульріха «Адольф Гітлер. Роки падіння 1939-1945». Бабель. 2020. URL: <https://babel.ua/texts/56230-gitler-namagavsvya-distanciuyuvatisya-vid-golokostu-a-bilshist-nimciv-zdogadualisya-pro-dolyu-yevrejiv-korotko-perekazuemo-novu-knigu-folkera-ulriha-adolf-gitler-roki-padinnya-1939-1945>

62. Рамазанов Ш.Ш., Левітас Ф.Л. Директива № 21 – план «Барбаросса»: спроба історичного осмислення. Сторінки історії. 2020. №50. С.186-206.

63. Рахмайлов Є.В. Фашистський та комуністичний тоталітаризм в соціально-філософській та міждисциплінарній рефлексії. Вісник

Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2014. Вип. 5. С. 28–33.

64. Розумюк В.М. Нацистська доктрина зовнішньої політики. URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/series/vipusk6/25.pdf>.

65. Салата О.О. Організація пропаганди в системі державних органів нацистської Німеччини у 1933-1941 рр. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 49. С. 153-159.

66. Сані Й.Й. Посилення німецької націонал–соціалістичної робітничої партії та її прихід до влади. Науковий вісник Ужгородського університету. Ужгород: Говерла. 2011. Вип. 26. С. 157–161.

67. Соколовська М.М. Курська битва в аспекті національно-визвольного руху в Другій світовій війні. Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: зб. наук. пр. Вип. 11 (14) / редкол.: Р.С. Гуревич (голова) та ін. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця: Планер. 2019. С.175-176.

68. Солошенко В.В. Українсько-німецькі відносини в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.: історіографічний та джерелознавчий аналіз проблеми. Вісник КСУ. Серія: Історія. 2008. № 38. С. 218–226.

69. Стефанко В. Зовнішньополітична стратегія А. Гітлера напередодні приходу до влади в Німеччині. Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. 2013. Вип. 676 – 677. С.176-180.

70. Тіхонов Д.Ю., Терещенко Т.В. Демократичний інститут Веймарської республіки. Матеріали ІV міжнародної науково-практичної конференції «Суспільні дослідження у 21 сторіччі». Вінниця: Нілан-ЛТД. 2017. С.149-151.

71. Толстов С.В. Воєнно-політичні союзи та коаліційні відносини напередодні та в період Другої світової війни: природа, модальність, специфіка. Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. 2016. №1. С. 79-108.

72. Толубко В.Б. Історія війн і воєнного мистецтва (стратегія і оперативне мистецтво). Київ: Національна Академія оборони України. 2003. 328 с.
73. Требін М. Війни в історії людства та їх наслідки: уроки для України. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2015. Випуск 6. С. 89–99.
74. Україна в стратегічних планах Німеччини. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm>.
75. Чачава В. Політика Німеччини щодо Грузії у роки Другої світової війни. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2015. Випуск 7. С. 319–326.
76. Чернух Д. Внутрішня політика Німеччини (1933-1939 рр.). Студентський науковий вісник. 2017. № 42. С.82-83.
77. Чорний О.В. Битва за Дніпро: політико-ідеологічна складова в історіографії проблеми. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. 2023. Том 34. (73) № 1. С.271-279.
78. Шайкан В. Ідеологічна підготовка агресії проти Польщі нацистським керівництвом Німеччини. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/95643/17-Shaykan.pdf?sequence=1>.
79. Шевцова С. Денацифікація по-справжньому: як Німеччина і німці очищалися від гітлеризму. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3493708-denacifikacia-pospravznomu-ak-nimeccina-i-nimci-ocisalisa-vid-gitlerizmu.html>
80. Шевченко О.Т. Критерії розвитку ідеології націонал-соціалізму в 20-х-початку 30-х роках ХХ ст. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/14538>.
81. Шевченко О.Т. Політико-дипломатичні відносини між Радянським Союзом та нацистською Німеччиною в 1930-ті роки. Всесвітня історія очима українських істориків, присвячена науковому і педагогічному доробку фундаторів кафедри, професорів М.Ф. Александри та

А.Ф. Трубайчука: збірник наукових статей учасників конференції, м. Київ, 8 грудня 2011 р / Відп. ред. і упоряд. О.С. Осмоловський, О.С. Черевко, Ю.Б. Гончар. Київ. 2012. С. 173–179.

82. Ширер В. Злет і падіння Третього Райху. Історія нацистської Німеччини: у 2 т. / Пер. з англ. Діса К. Київ: Наш Формат. 2017. Т. 1. 704 с.

83. Шморгун О. Перша світова війна як пролог до Другої Всесвітньої воєнної катастрофи: стадіально-цивілізаційні передумови. Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. 2018. С.25-50.

84. Шульце Г. Історія Німеччини. Київ. 2010. 274 с.

85. Яким'як С.В. Військово-морська історія: навчальний посібник.. Київ: НУОУ імені І. Черняхівського. 2013. 204 с.

86. Яремко М. Державний переворот в Югославії 27 березня 1941 р. Проблеми гуманітарних наук. 2013. Випуск 32. С.191- 200.

87. Ясногор В. Історичне значення Сталінградської битви (до 70-річчя битви на Волзі). URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/a8794f2c-2e9e-4228-95c9-7fd21fbf637e/content>.

88. Carlisle Ford Runge, Linnea Graham. Viewpoint: Hunger as a weapon of war: Hitler's Hunger Plan, Native American resettlement and starvation in Yemen. Food Policy. Volume 92. 2020. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0306919220300191>.

89. Gibbs N.H. Grand Strategy. London. 1976.

90. Kenneth Burke The Rhetoric of Hitler's «Battle». Landmark Essays on Rhetorical Criticism. **ImprintRoutledge. 1995. 18 p.**

91. Middlemas Keith. Diplomacy of Illusion. The British Government and Germany. 1937-1939. London. 1972.

92. Thomas Vordermayer Tactical Guidelines in Adolf Hitler's Mein Kampf. The Journal of Modern History. Volume 91. Number 3. URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/704567?journalCode=jmh>.

93. Zygmunt J. Gasiowski. The German – Polish Nonaggression Pact of 1934. *Journal of Central European Affairs*. XX. 1954. April. № 1. Taylor A.G.P. *The Origins of the Second World War*. London.1961.